

INTERSTITIO

East European Review of Historical Anthropology

June 2007

Volume I

Number 1

Contents/ Spis treści/ Sumar:

FALSE MEMORY SYNDROME:

THE CREATION OF A VISION OF NATION'S RECENT HISTORY BY COMMUNIST AUTHORITIES IN POLAND

Dorota Malczewska-Pawelec,

Tomasz Pawelec,

(Katowice, Poland).....5

MEMORIE COLECTIVĂ ÎN REPUBLICA MOLDOVA: PERSPECTIVE DE RESTITUȚIE ISTORICĂ ÎN SPAȚIUL POST-TOTALITAR

Ludmila Cojocari,

(Chișinău, R. Moldova).....31

“NO ONE IS FORGOTTEN, NOTHING IS FORGOTTEN”:

SECOND WORLD WAR COMMEMORATION IN POST-SOVIET MOLDOVA. MEMORIAL COMPLEX "CAPUL DE POD SERPENI"

Gabriela Popa,

(Florence, Italy)..... 49

HOW IS A HISTORICAL STORY ABOUT THE REVOLUTION [OR THE PAST] POSSIBLE?

Marek Woźniak,

(Lublin, Poland).....59

MURIRE ȘI MOARTE ÎN ROMÂNIA, ASTĂZI

Marius Rotar,

(Alba-Iulia, România).....69

HISTORY, IDEOLOGICAL MYTHOLOGY AND NATION BUILDING IN THE POST-SOVIET REPUBLICA MOLDOVA

Virgiliu Birlădeanu,

(Chișinău, R. Moldova).....90

ROLUL FORMATIV AL ISTORIEI ÎN ȘCOALĂ ÎN SECOLUL AL XIX-LEA. O PRIVIRE DE ANSAMBLU

Victor Tudor Roșu,

(Alba-Iulia, România).....103

THE SOCIALIST STATE AND WORKERS' LEISURE IN COMMUNIST ROMANIA OF THE 1950s

Adelina Oana Ștefan,

(Bucharest, Romania).....115

Reviews/ Recenzje/ Recenzii

Perekrestki. Jurnal issledovanij vostočnoevropejskogo pograničja,
 Nr. 1–2 / 2004, Nr. 1–2 / 2005, Nr. 3–4 / 2005; Minsk, Belarus ,
 by Virgiliu Bîrlădeanu,
 (Chişinău, R. Moldova).....127

Vladimir Beşleagă, *Cruci răsturnate de regim. Mănăstirea Răciula*,
 1959, Ed. Prut Internațional, Chişinău, 2006.
 by Ludmila Tihonov,
 (Chişinău, R. Moldova).....130

*The orthographic system specific to each author / article has been maintained.
 Proofreading is the author's responsibility.

**FALSE MEMORY SYNDROME:
THE CREATION OF A VISION OF NATION'S RECENT
HISTORY BY COMMUNIST AUTHORITIES IN POLAND
(in search of a research model)**

*Dorota Malczewska-Pawelec,
Tomasz Pawelec,
(Katowice, Poland)*

Abstract

The paper deals with the collective historical memory of Polish society and is divided into two parts. In the first one the utility of psychological categories and concepts originally developed around the recovered memory therapy and the false memory syndrome for studying attempts to change collective memory made "from above" is discussed. The second one seeks to apply some of them to the study of a radical transformation of Poles' historical memory undertaken by the new communist ruling elite after WW II. The paper is focused on the crucial aspect of this issue, i.e. school education in history and history textbooks for elementary and junior high schools that were published in the early 1950s from its empirical basis.

The present paper deals with the collective historical memory of Polish society understood as a set of beliefs and ideas concerning the past (referring to events, figures, processes along with validating elements) shared by members of the aforementioned community¹. In the considerations presented below we shall raise two issues – theoretical as well as practical and cognitive.

Within the scope of the former we shall try to prove that a network of categories, clues and associations developed around the so-called recovered memory therapy (RMT) and particularly around the idea of “false memory syndrome” (FMS), may prove useful for the reflections on intentional attempts to change/recreate the collective memory of society made “from above”. Next, within a framework of the latter, we shall strive to test the above-mentioned conceptual tools while considering some aspects of an attempt to radically reconstruct the Poles' historical memory, which was made by the new communist rulers after World War II.

Although our investigation concerns directly Polish affairs, we believe that they may have wider references. As a matter of fact, they should be perceived as a part of the extensive and complicated problem of studying the role of the communist system in social and cultural transformations that were taking place in the states of the so called Soviet Block. The basic community of historical fates and experiences of societies in these countries, resulting from the fact of imposing the totalitarian system which was imported from the outside, encourages us to make comparisons. Also, it opens the possibility of posing similar research questions, testing the same theoretical models on empirical materials referring to various states.

We truly believe that the generalized and thorough description and explanation of the influence of communism on the Soviet Union's subject nations of Central and Eastern Europe appears currently to be the most important challenge for historians of the recent past in our part of the continent. Despite huge efforts made by a considerable number of researchers, we are still at the beginning of the way. Especially, clearly visible is a shortage of theoretical and model approaches, which would enable us to cross the level of the colloquial perception of historical phenomena. This problem always arises with respect to “the historian of yesterday” who inevitably continues to be marked by the participant's perspective of examined events and is entangled in ideological disputes on the sense and meaning of what directly preceded/conditioned the present

¹ What we mean are the contents present in the individual memories of individual subjects since they are members of that community. For more details on the subject see A. Szpociński: *Kanon historyczny. Pamięć zbiorowa a pamięć indywidualna. Trzy wymiary pamięci zbiorowej* [Historical Canon. Collective Memory and Individual Memory. Three Dimensions of Collective Memory], “Studia Socjologiczne” 1983, No. 4 (91), p. 129-130; Idem: *Spoleczne funkcjonowanie symboli* [The Social Functioning of Symbols], (in:) T. Kostyrko (ed.): *Symbol i poznanie. W poszukiwaniu koncepcji integrującej*, [Symbol and Cognition. In a Search of an Integrational Concept], Warszawa 1987, p. 13-14.

(and for many it still continues to be its part)². In the case of the above-mentioned area of research difficulties are increased by the repercussions of many decades of communist thought control and reality manipulation practices. Lack of elementary transparency in a large number of social life spheres caused that, as a consequence, today's historians frequently have to face fundamental difficulties as early as at the stage of defining source basis and formulating elementary factual statements. Hence, it is hardly surprising that the *majority* of their investigative efforts has concentrated on determining these basic facts, figures and dates; reflections on deeper mechanisms of the functioning of communism has been “put on the back burner” (“as soon as we have had a sufficient source basis and facts”). Meanwhile, such reflection seems indispensable just at the starting point. Only by virtue of this reflection – from the perspective of the proposed model – these facts would gain an essential historical significance and could enable us to explain and grasp the phenomenon under consideration. It may also constitute certain protection against submitting oneself to direct influences of diverse ideological and political “options” (attitude towards various aspects of communist “legacy” in the countries of our region is still one of the key differentiating factors in this respect). Also, it can make it easier for one to distance oneself from the subjective, individual knowledge of the living participants of events.

“False memory syndrome” is a paradiagnostic category present in the sphere of current psychotherapeutic practice. According to the most frequently quoted definition by John Kihlstrom it describes: “[A] condition in which a person's identity and interpersonal relationships are centered around a memory of traumatic experience which is objectively false but in which the person strongly believes. (...) the syndrome may be diagnosed when the memory is so deeply ingrained that it orients the individual's entire personality and lifestyle, in turn disrupting all sorts of other adaptive behavior. The analogy to personality disorder is intentional. False Memory Syndrome is especially destructive because the person assiduously avoids confrontation with any evidence that might challenge the memory. Thus it takes on a life of its own, encapsulated and resistant to correction. The person may become so focused on memory that he or she may be effectively distracted from coping with the real problems in his or her life”³.

The aforementioned category appeared at the beginning of the 90s of the 20th century owing to the rapid dissemination of the so-called recovered memory therapy in psychotherapeutic practice in the USA (and later also in

² See J. Pomorski: *Metodologiczne problemy historii najnowszej*, [*Methodological Problems of Recent and Contemporary History*], “Przegląd Humanistyczny” 1987, No. 9, p. 4.

³ Quoted after the website of False Memory Syndrome Foundation, (www.fmsfonline.org/fmsffaq.html#WhatIsFMS) <<http://www.fmsfonline.org/fmsffaq.html#WhatIsFMS>>. See also K.S. Pope: *Memory, Abuse and Science: Questioning Claims about the False Memory Epidemic*, “American Psychologist” Vol. 51: 1996, pp. 957-974.

different Anglo-Saxon countries). Followers of this approach maintain that the most frequent (basic) source of disorders as well as mental and psychosomatic symptoms in adults are traumatic experiences from their childhood, which a given person is not able to recall since they have been repressed or have undergone the so called dissociation⁴. The aim of psychotherapy is to retrieve those experiences to the patient's consciousness (i.e. reminding him/her of them) – it is assumed that it is feasible (and often just therapeutically necessary) to retrieve a memory factually faithful to what really occurred to the patient (most frequently) many years ago. In the course of this type of psychotherapy, the patient often starts recalling various acts of sexual abuse and molesting that he/she might have experienced in childhood which were repeatedly inflicted on them by their closest family members, including parents (fathers in most cases) and sometimes also acts related to satanic practices.

This kind of clinical conclusions led memory therapists, as well as numerous social workers, psychologists, psychoanalysts, lawyers and criminologists who shared their beliefs, to particular conclusions on the condition of modern society; for example, to the thesis about disseminating pedophile and incestuous practices in western societies both in families and beyond them. A considerable number of patients under the influence of recovered memory radically re-defined their family relationships; lawsuits were not infrequent, including those against closest family members – where the material of recovered memories proved to be of essential or key importance. The phenomenon under consideration (which was obviously sensationally hyped by the mass media) was accompanied by a peculiar objection movement on the part of (1) many parents accused of sexual wrongdoing by their own children who claimed the accusations were unfounded; (2) psychotherapists skeptical about some specific cases and/or certain RMT techniques or assumptions (or just about the entirety of the undertaking); (3) psychologists refuting the legitimacy of the memory conception (originating evidently from psychoanalysis), which is the basis of the above-mentioned therapy. The institutional background of these actions was the False Memory Syndrome Foundation whose members were people unjustifiably accused by means of recovered memory and their relatives, as well as those representatives of academic circles and therapists who are convinced about the harmfulness and the ill-founded character of the recovered memory therapy practices. It is the endeavors of people associated with the foundation that have popularized our eponymous

⁴ Dissociation is frequently described as a form of posttraumatic dynamics of memory loss which is more typical than repression. As E. Waites points out, it is usually defined as "a disconnection of ideas from ideas or of ideas from feelings that is initially based on state-dependent forms of information-processing rather than personality conflicts. Dissociation may become a habitual coping mechanism, however, and in such cases it is interwoven with individual personality dynamics." E. Waites, *Memory Quest: Trauma and the Search for Personal History*, New York, 1997, p. 144-146. In the book, cf. more on the subject.

category in public discourse, judicial practice and scientific literature; yet on the other hand, it has not been accepted in the official psychological diagnostics in the USA⁵.

Debates around RMT or, as others would prefer to say, the movement of implanting false memories in the minds of helpless patients, were extremely heated. As could be easily guessed, in its course questions far beyond the credibility and effectiveness of a particular model of psychotherapy appeared; yet there is no place here to discuss this matter thoroughly; it has been elaborated on in extensive literature⁶. Yet, it is characteristic that within the mainstream of American psychiatry and psychotherapy, the attitude of skeptical distance both towards the statements of radical RMT enthusiasts and those propagated by devoted FMS followers seems to prevail. It is relevantly expressed by the official enunciation of American Psychological Association (APA) which recognizes both the cases of recalling forgotten memories of real traumatic events in the course of therapy and the cases of imposing false memories by the therapist. As regards social and particularly legal implications of recovered memories, the APA definitely warns against trusting their factual exactness, if (which is quite often in recovered memory therapy) there are no external data corroborating the factual existence of incriminating events⁷.

Why do we employ this category, which is, at first glance, distant from the needs and reflections of a historian? It is because we believe that a search for categories, approaches, interpretative schemes beyond the area of the hitherto established discourse of history (and the methodology of history, too) can appear to be – the whole risk of crossing different disciplinary or conceptual boundaries notwithstanding – cognitively fertile for the research practice of a historian. It seems to us too that it could be also the case, especially when history confronts problems and questions that are non-traditional and still “untamed” sufficiently in the theoretical consideration and concrete research practice of our discipline. The problem of memory, though it has already been present for some time in professional historical

⁵ We will not find it in official *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders* dated from 1994 (*DSM - IV*). With respect to the statements formulated on these problems see e.g. (the perspective of RMT followers) E. Bass, L. Davis: *The Courage to Heal: A Guide for Women Survivors of Child Sexual Abuse*, New York 1994. For more information on opposite opinions see e.g. F. Crews: *Memory Wars: Freud's Legacy in Dispute*, New York 1995; E. Loftus, K. Ketcham: *The Myth of Repressed Memory*, New York 1994. To find out more about the establishment and the activity of the foundation itself, see the website mentioned in footnote 2 as well as K. S. Pope: *Memory, Abuse...*

⁶ Next to the literature mentioned in the previous footnote, see a good review article - K. Gow: *The Complex Issues in Researching "False Memory Syndrome"*, “The Australasian Journal of Disaster and Trauma Studies” Vol. 3: 1998 (www.massey.ac.nz/~trauma/1998-3/gov1.htm). Currently, there are over 1,200,000 websites accessible on this subject in English only! Many of those include extensive bibliographic comparisons in the area of psychotherapy, psychology, law and social guidance concerning recovered memory therapy as well as false memory syndrome.

⁷ See the official statement on the website of the Association, (www.apa.org/topics/memories.html).

writing⁸, still seems to be an area which is still rather indefinite and ambiguous. Ergo, it justifies, as we believe, our investigation.

The problem of memory, above all, continues to be the sphere of psychology studies. Not surprisingly, a historian concerned with memory looks at this direction by seeking a set of theoretical concepts or epistemic categories which would be adequate to his/her investigative needs.

It must be noticed here that the tradition of mutual relations and cooperation between historians and psychologists is not too strong⁹. Actually, there is one exception in this respect, which does not necessarily evoke enthusiasm among psychologists. It is cooperation of some history scholars with depth psychology which has already continued for many decades now. The stormy history of the so-called psychohistory (this paradigm of historical writing is undoubtedly the most articulate “product” of the influence of psychoanalysis on historians' research practice) testify to the cognitive fertility of insights and categories borrowed from Sigmund Freud and his heirs¹⁰. Psychoanalytic inspirations might also be found within many other trends of current historical writing; especially in gender history or the new cultural history. Undoubtedly, theoreticians of historiography reach for them from time to time as they prove to be of considerable use for them. Last but not least, we find their presence in writings dealing with historical memory¹¹.

Basically, the psychotherapy of recovered memory is not recognized as a part of psychoanalytic movement. Its followers questioned and rejected many important foundations of psychoanalytic ontology (e.g. its notion of child's sexuality) and some fundamental principles of psychoanalytic therapy (e.g. distance and lack of involvement on the part of a therapist). They also condemned Freud along with his successors for their patriarchal bias, on which they founded psychoanalysis¹². Nonetheless, a clear and

⁸ For more information on the development of research on historical collective memory within the framework of historiography see: P. Hutton: *History as an Art of Memory*, Hanover-London 1993 (esp. part 1) See also J. Le Goff: *History and Memory*, New York 1992.

⁹ For more information on this subject see M. Dymkowski: *Wprowadzenie do psychologii historycznej [An Introduction into Historical Psychology]*, Gdańsk 2003, p. 10-16; T. Ochowski: *Nie tylko psychoanaliza. Wybrane programy współpracy badawczej historii i psychologii, [Not only Psychoanalysis. Selected Research Cooperation Programs between History and Psychology]*, „Historyka” Vol. 32: 2002, p. 63-88.

¹⁰ See T. Pawelec: *Dzieje i nieświadomość. Założenia teoretyczne i praktyka badawcza psychohistorii [History and the Unconscious. Theoretical Premises and Research Practice of Psychohistory]*, Katowice 2004; J. Szaluta, *Psychohistory: Theory and Practice*, New York 1999; P. Loewenberg, *Psychohistory. An Overview of the Field*, (in:) Idem: *Decoding the Past: The Psychohistorical Approach*, New Brunswick-London 1996, p. 14-41.

¹¹To find more about psychoanalytic approach within the history of gender see J. Scott: *Gender: A Useful Category of Historical Analysis*, (in:) Eadem: *Gender and the Politics of History*, New York 1999, p. 28-52. The presence of psychoanalytic way of thinking in the area of new historical and cultural studies is also well exemplified by e.g. some works by Lynn Hunt or Lyndal Roper, and with regard to the study on memory cf. works by Dominick LaCapra (see especially his *History and Memory after Auschwitz*, Ithaca-London, 1998) and partially by Franklin Ankersmit.

¹² This last element was adopted from the feminist thought which was very influential in the area of RMT. Here see J. Bator, *Feminizm, postmodernizm, psychoanaliza. Filozoficzne dylematy*

strong relationship between these two undertakings is indisputable. The recovered memory therapy genetically originated from psychoanalysis and, for this reason, psychoanalytic thought and therapy is still the basic point of reference for therapists of memory. By rejecting some of its foundations they kept different ones, equally essential. So similarly to psychoanalysts, their basic idea is that of repression¹³. In the therapeutic process they employ typically psychoanalytic techniques of analyzing the patient's free associations, his/her dreams and – above all – transference relations. They believe – perhaps much more than an average psychoanalyst – in the effectiveness of regression in the service of therapy. Probably, the most crucial change is taking the position (in its orthodox, literal form)¹⁴ that symptoms and the repressed contents of the subconscious almost always document – regardless of any disturbances, distortions etc. – not so much figments of the imagination, as the actual traumatic experiences from childhood. That is why they constitute the signs of the memory, which can be and have to be recovered.

Thinkers arguing in favor of the value of psychoanalytic ideas in historical research practice usually emphasize a peculiar correspondence between psychoanalytic study on the patient's personal history and investigations on past events which are typical for historians. Although they are two different undertakings, relating to different spheres of human activities and formulating different aims, a certain kind of structural similarity¹⁵ is present here according to these thinkers.

*feministek "drugiej fali" [Feminism, Postmodernism, Psychoanalysis. The Philosophical Dilemmas of "Second Wave" Feminists], Gdańsk 2001, chapt. II; R. P. Tong: *Feminist Thought: A More Comprehensive Introduction*, New York 1998, chapt. IV. For other differences see e.g. F. Crews: *Memory Wars...*, esp. chapt. "The revenge of the repressed".*

¹³ It is "a defensive process, excluding some imagination from consciousness. The repressed imagination content contains unbearable derivatives of drives and drive impulses. What emerges is a threat of excess, stimulation, anxiety or conflict, which is related to painful passions". B. More, B. Fine: *Psychoanalytic Terms and Concepts*, New Haven 1990 (the quotation is taken from Polish edition of the book - *Słownik psychoanalizy. Klasyczne pojęcia, nowe koncepcje*, Warszawa 1996, p. 386).

¹⁴ Psychoanalysis was (and still remains) ambivalent in this matter – hesitating between the belief that relevant contents are often (usually?) products of fantasy and the hypothesis that they are eventually related to the real experiences of a given individual. See E. Waites: *Memory Quest...*, pp. 141-144. For more information about the controversies on these subjects in the psychoanalytic environment see: J. Malcolm, *In the Freud Archives*, London 1997.

¹⁵ They both study human thoughts and motives in the past, and, consequently, they deal with the study and correction of memory. They both communicate their conclusions in a narrative form. They are both concerned with the genesis and development of the examined phenomena interpreted in an individualizing rather than generalizing way; hence, they both produce a multitude of explanations /interpretations of a single phenomenon. They both respect the thesis about the manifold and multi-level conditioning of studied phenomena. For more on the subject see: R. de Saussure: *Psychoanalysis and History*, (in:) G. Roheim (ed.): *Psychoanalysis and the Social Sciences*, vol. 2, New York 1950, p. 7-65; P. Gay: *Psychoanalysis in History*, (in:) W.M. Runyan (ed.): *Psychologists and Historical Interpretation*, Oxford - New York 1988, p. 107-120; H. Meyerhoff: *On Psychoanalysis as History*, (in:) G Cocks, T Crosby (ed.): *Psycho/History: Reading in the Method of Psychologists, Psychoanalysis and History*, New Haven, 1987, p. 17-29; M. Roth: *Psycho-Analysis*

In the present paper, we would like to invoke the same type of argumentation. We do not determine the legitimacy of recovered memory therapy, and especially we do not decide whether the fact that it is criticized by supporters of false memory syndrome results from some therapists' unfortunate mistakes or "excesses" or whether it generally reveals the fundamental harmfulness and invalidity of such a therapy. We claim only that the model of implanting false memories in an individual patient's memory put forward within the framework of this criticism proves directly helpful for the considerations on the collective historical memory of Polish society (and not only Polish one), and especially on efforts to form the contents and structure of this memory made by communists being in power after World War II. In other words, it provides tools to describe the dynamics and mechanisms of memory change under the influence of particular "therapeutic" endeavors (and, undoubtedly, it is in this way that the communist power elite's attitude towards society may be interpreted, as we shall demonstrate below) useful both for considerations on a neurotic individual confined within the four walls of the psychotherapist's office and on society forming a particular (i.e. founded on memory) relation towards their own past.

Let us point to the key structural similarities; at the same time they will be the basic starting points for our reflections.

The first one is related to the basic significance of memory (called autobiographical) for an individual's identity, on the one hand, and historical memory for a community's identity, on the other hand.

For the advocates of RMT remembering (precisely, autobiographical memory) constitutes the fundamental aspect of self (as a complex mental structure), to a crucial extent it determines its organization (self-scheme) and *ipso facto* ensures a sense of an individual's continuity and identity. The repressed and dissociated memories result in the loss and distortion of essential components of personality¹⁶. Thereby, it is so crucial to recover the lost memory. So the implantation of false memories, which is, in turn, stressed by the critics of this therapy, gives rise to the deep transformations of a person's identity, questioning his/her hitherto ties and identifications rooted in the past. At the same time, the relation of memory with the acquisition of social competences is emphasized here - values, behavior patterns and cognitive scripts. Memory falsified by the recollections of alleged traumas may lead to their losses.

Similarly, owing to the fact that collective historical memory, performing the function of integrating a given group, co-specifies its identity, the reconstruction of the structures and contents of this memory leads to the

as *History*, Ithaca 1995. In the case of history the above assumption refers to the largest degree to the classic model of historiography.

¹⁶ For more information see: E. Waites: *Memory Quest...* p. 57-72

vital changes of this identity. It also influences the shape of prospective actions undertaken by members of a given community within the present.

Another point that should be made here is related to the rejection of the conviction about the static character of memory made in the both areas – both for the representative of recovered memory therapy and for the researcher of collective memory it is not a depository of contents which are ready to be recorded /recalled. The dynamic character of phenomena of memorizing leads in both cases to the formulation of the thesis about the autonomization of a concrete memory content in relation to phenomena/experiences from the past (be it isolated or collective one), which it would refer to.

Memory theoreticians conceive that dynamics in the form of plenty of psychological mechanisms influencing the final shape of what we remember. They write about the influence of denial (of experiences and emotions), censorship, repression and dissociation, about projections, screen memories and cover stories; in memory functioning they find processes related to the dream-work as described by Freud: condensing, displacement, representability and secondary revision (elaboration)¹⁷. Their specific and final result (i.e. what we remember and can retrieve in memories) is the function of our current psychological needs, present experiences and emotions, socially conditioned possibilities of expression.

In this context we observe that historians devoted to the studying of collective memory often continue to be open to the similar way of defining the dynamics of memory functioning; they even literally borrow Freudian categories for this purpose¹⁸. Similar implications are also borne by often quoted in this context Maurice Halbwachs' idea of a social framework of memory (a set of categories, patterns and values that currently functions within a given group) determining what could be remembered (retrieved in memory) and how¹⁹.

It should not escape our notice that the dynamic character of memory leads FMS supporters to the thesis about the existence of a real possibility (i.e. a threat and a danger) of manipulating the content of memory by a subject who is in the position of authority/power in relation to the owner of memory, particularly by the therapist in his office. The "therapist" (for the supporters of the syndrome the quotation marks would be necessary here) brings his own expectations to the process of memory reconstruction based on theory and clinical experience as well as on his own prejudices and

¹⁷ *Ibidem*, p.137-149

¹⁸ "It is vulnerable to transferences, screen memories, censoring and projections of all kinds." – Pierre Nora wrote about collective memory. *Idem* (ed.): *Realms of Memory*, vol. 1, New York 1994, p. 3.

¹⁹ See M. Halbwachs: *Les Cadres sociaux de la memoire*, Paris 1925. It is worth noticing here that Halbwachs' conceptions provided a theoretical basis of "the first wave" of historical studies on memory in the 80s. For this problem see P. Hutton: *History as an Art...*, p. 88-90.

stereotypes²⁰. By analyzing the patient's symptoms, his/her associations, dreams and transference, the therapist makes assumptions on the patient's experiences from the past that are concealed behind them. Ultimately, he decides what ultimately should be 'recalled' and by virtue of his position of an authority and by using a blend of suggestions and intimidation ("the regression in the service of therapy" developed in the course of the session results in – as the critics of memory therapy point out – the patient's total emotional dependence on the therapist²¹) causes that the patient accepts the verity of the contents imposed on his memories on the intellectual and the emotional level alike.

We recognize the analogous possibility in relation to the historical memory of society. Here the role of the subject intentionally manipulating the content of this memory might be assumed by a political party ruling the country (particularly, one ruling in a totalitarian way). In fact, it administers an extensive set of instruments which could influence the shape of the discourse on the past developed within the society. The need of such an interference occurs particularly noticeably when those in power attempt to establish a social and political order radically (revolutionarily) different from the hitherto existing. In other words, when those in power "...proclaim to realize a new order on behalf of the whole society, and this society, having a sense of being a nation, refers to their own past as to one of the elements of its identity, then they will face the necessity to assume some attitude to the ideas about the nation's past, [but also - D.M.P. and T.P.] and to create such an image of it, which would suggest that it is them, revolutionaries who reached for power, who are mostly predisposed to exercise it"²².

Psychotherapists manipulating memory are subjectively motivated by the intention of treating individuals affected with traumas, who, as being devoid of a grip with the supplies of their memories, have lost the ability to creatively integrate the essential experiences which are of key importance to their existence. They believe that the retrieval of even extremely painful memories will ultimately enable their patients to function in more realistic and even less pathological way within the present and in the future.

Authorities' actions in the sphere of the society's historical memory marked with painful experiences in the past may also be dictated by similar motives. We claim that this is the case with politics of memory adopted by Polish communists after the Second World War. In our opinion their therapeutic motives should not be considered to be solely the rationalization of striving for power and totalitarian control. They genuinely structured the communists' perception of Polish society as an object of "therapeutic" actions, and also, to a certain degree at least, the actions themselves.

²⁰ See e.g. K. Gow: *The Complex Issues...*

²¹ See F. Crews: *Memory Wars...*, p. 172-175.

²² A. Szpociński: *Kanon historyczny...* [*Historical Canon...*] p. 138-139.

Now let us introduce our collective “therapist” - the communist power elite. First and foremost, the fact that the then Polish authorities²³ embarked upon the operation of reconstructing the Polish society's historical memory resulted from the authorities' specific perception of social reality. In their vision of man and the world, the society (as a certain whole) was objectivized. It was described as an (passive) object of diverse endeavors made by external subjects rather than a spontaneous and active causative factor. It was interpreted rather vaguely, e.g. it was not specified who constitutes it (certain social groups such as “the bourgeoisie” and “landowners”, as well as individuals were excluded from it). Unclear was also the relation between the “society” and the equally vague “nation”. Generally, two metaphors were commonly employed: that of “a child” who could be subject to the indispensable educational process and that of “Pandora's box”²⁴. Especially the latter is interesting because *implicite* it refers to the luggage of memories and tradition “burdening” the “historical mortgage” of the Poles. “Poland - Jakub Berman²⁵ maintained - is Pandora's box. It is easy to let evil spirits out of it but it is difficult to pull them back. [...] Here is the whole syndrome: dreams about great Poland, Poland superpower, Poland - Christ of the nations, the Poles - the elect nation; [...] all these Jagiellonian delusions coupled with dreams about a great expansion to the East, which we know from Sienkiewicz, constantly reside in the consciousness of the Poles because they have been cultivated in different circles for ages”²⁶. Therefore, they assumed that, in society's consciousness, there existed contents, experiences, emotions, which they considered highly harmful - thus requiring a deep correction²⁷. Eventually, it allowed them to “assume the role” of a therapist and to treat the society similarly to the patient who cannot help himself and passively seeks therapeutic treatment. Curiously enough, the patient himself did not ask for advice but was diagnosed and qualified for “treatment” contrary to his own will. After all, the moment was special. As a result of traumatic experiences caused by the Second World War, the society was decimated and devoid of its elites. Many of its members painfully experienced individual tragedies. Hence, it was somehow defenseless in the face of “therapeutic” manipulation.

²³ This perception originated from a peculiar philosophy of history shared in the circles of the communist elite.

To find out more on that see R. Stobiecki: *Bolszewizm a historia. Próba rekonstrukcji bolszewickiej filozofii dziejów* [Bolshevism and History. An attempt to Reconstruct the Bolshevik Philosophy of History], Łódź 1998.

²⁴ D. Malczewska-Pawelec, „*Oni*” – *polscy ludzie Stalina. Rekonstrukcja wizji świata i człowieka polskiej elity władzy lat 1944-56* [„*They*” – *Stalin's Polish People. A Reconstruction of the Vision of Man and the World of Polish Ruling Elite in the Years 1944-56*], (in): M.W. Wanatowicz, I. Panic (ed.): *Wiekі stare i nowe* [New and Old Ages], Vol. 4, Katowice 2005, p. 234-235.

²⁵ One of the three most important people in the party's ruling elite in Poland during Stalin's times.

²⁶ *Ibidem*, p. 235, quoted after T. Torńska, *Oni* [They], Warszawa 1989, p. 173 and 177.

²⁷ *Ibidem*, p. 239.

The therapy was conducted in many areas and in many ways. We can hazard a guess that actually the whole discourse articulated by the ruling group more or less performed the task of “creating” new, i.e. “socialist” man who would have a modified identity and altered memory. Particularly, what was applied to change the historical memory (since this issue is of our special interest here) were: school education (particularly yet not only - history teaching), media broadcasts concerning the past (in the press and on the radio) and at least part of the then literary production. The process of creating realms of memory²⁸ that were alternative to the hitherto existing got underway on a large scale. As a consequence, new monuments were erected, streets were called new names, thus considerably transforming the symbolism of urban spaces. The meticulously orchestrated mass ceremonies and parades, as well as changes in the calendar of public holidays and anniversaries were all used for that purpose too. We could say that a new historical canon was initiated²⁹. By no means do the above-mentioned remarks aspire to exhaust the subject; however, they indicate quite sufficiently how extensive, multi-faceted and complex was the program of reconstructing the historical memory of Polish society during Stalin's times. At the same time they point at the wide spectrum of research efforts indispensable for the full and comprehensive consideration of this phenomenon.

The present paper focuses on a crucial segment of this issue. We shall look in close-up at school education and particularly at the content of history textbooks published in the years 1951-56³⁰, that is, in the period of

²⁸ The concept was popularized by Pierre Nora. See Idem (ed.): *Realms of Memory...*, Vol. 1, p. 14-20 (the original edition of the French volumes about realms of memory started to appear in 1984).

²⁹ We refer here to the concept proposed by A. Szpociński. By the concept of historical canon he understood “a set of realms of memory recognized by a given community”. He defined realms of memory as “proper names of objectivized cultural products as well as names of historical events and names of heroes, which are believed by members of a given group to conceal important contents for them”. A. Szpociński: *Kanon historyczny...* [*Historical Canon...*], p. 134-135; see also B. Szacka: *O pamięci społecznej* [*On Social Memory*], “Znak” 1995, No. 480 (5), p. 71.

³⁰ Out of the textbooks of history of Poland which were on the syllabus back then, we have considered those which referred to the history of Poland after 1864: M. Dłuska, J. Schoenbrenner: *Historia dla klasy IV* [*History for the Fourth Grade*], Warszawa 1953; G. Missalowa, J. Schoenbrenner: *Historia Polski* [*History of Poland*], Warszawa 1952; G. Missalowa, J. Schoenbrenner: *Historia Polski. Materiały pomocnicze dla klasy IV zeszyt 2 1795-1919*. [*History of Poland. Auxiliary materials for Fourth Grade, Exercise Book 2 1795-1919*], Warszawa 1951; Ż. Kormanowa (ed.): *Historia Polski Materiały do nauczania w klasie IX* [*History of Poland 1864-1945. Teaching Materials for the Ninth Grade*], Warszawa 1952. For the lists of all history textbooks approved for use in post-war years (until 1956) see B. Jakubowska: *Przeobrażenia w szkolnej edukacji historycznej w Polsce w latach 1944-56* [*Transformations in School History Education in Poland in the Years 1944-1956*], Warszawa 1986 p. 303-308.

Obviously, the shape of school history education in the dimension which is of our interest was also created by other elements, such as the calendar of historical anniversaries recommended by authorities, contents and teaching syllabus instructions as well as historical radio broadcasts for school. See B. Jakubowska: *Przeobrażenia...* [*Transformations...*], p. 239-242; A. Szpociński: *Przemiany obrazu przeszłości Polski. Analiza słuchowisk historycznych dla szkół podstawowych* [*Transformations of the Image of Polish Past. An Analysis of Historical Radio Broadcasts for Elementary Schools in 1951-1984*], Warszawa 1989.

the most intensive attempts to reconstruct memory and simultaneously in the times of their largest radicalism”³¹. The modification of the content of school history education appeared to be an urgent and top priority assignment - the authorities were trying to keep the new generations of children and youths exposed to this channel of implanting a “modified” memory. It was simultaneously this segment of society whose set of beliefs on what had happened formerly were subject to manipulation most easily because the ideas of the past shared by its members were subject to limitation by the then “social frameworks of memory” to the least degree. A child's range of social experiences is limited and so is the scale of reflection on the past. In addition to this, the possibility of confronting the vision of the past taught at school with the memory and social experience of a child's own family circle was reduced at the moment of history concerned. With the Polish society staying increasingly under surveillance, the adults fairly often avoided talking on "dangerous" topics with their offspring.

We shall analyze the material from Poland's recent history³². The reason for that is that most appropriate for considerations in the categories of memory seem to be those contents of textbooks that, above all, (1) are related to the fairly non-distant past; (2) concern the history of one's own group, the knowledge of which constitutes a crucial component of collective identity. In other words, we shall try to determine, in which direction and within what scope the authorities were attempting “to re-define” (or “to work through”) the historical memory referring to the last decades of the national history by means of the contents of school textbooks.

Our analysis of the contents of relevant textbooks allowed us to identify particular areas of memory, which were supposed to be falsified. We find here (1) complete pictures of certain sorts of historical processes and/or longer highlighted fragments of history which could be distinguished³³; (2) realms of memory, especially a list of positive and negative figures of national history. In other words, we would be concerned with the contents one should bear in mind in order to understand national history properly.

³¹ For more see M. Hoszowska: *Praktyka nauczania historii w Polsce 1944-1956* [*The Practice of Teaching History in Poland 1944-1956*], Rzeszów 2002, p. 99-199, M. Jakubowska: *Przeobrażenia...* [*Transformations...*], p. 189-272. The turning point of “Post - October Thaw” (what we mean here is the period after October 1956 when the regime has become less oppressive) does not mean the end of such attempts. In fact, in the mild version they were continued until 1989.

³² For the basic models of teaching recent history in Polish schools see J. Maternicki: *Trzy modele szkolnej historii najnowszej* [*Three Models of Recent History Teaching at Schools*], “Wiadomości Historyczne” 1997, No. 1, p. 29-37..

³³ We make a reference here to the concept of historical images (or narrative entities) proposed by J. Topolski, i.e. structurally linked related sets of historical statements, which are not reducible to the “sum” of sentences composing a given set. Each statement “refers” to the past by means of (i.e. as a component) a given entity or an image. J. Topolski: *Teoria wiedzy historycznej* [*Theory of Historical Knowledge*], Poznań 1983, pp. 305-308. Cf. Idem: *Jak się pisze i rozumie historię. Tajemnice narracji historycznej*, [*How One Writes and Comprehends History. Secrets of Historical Narrative*], Warszawa 1996, p. 103-106.

Naturally, the essential dimension of the “correction” made on each and every of these areas was the sphere of values – in the process of reconstructing memory the valuing of certain phenomena or figures often changed from positive into negative and the other way around.

Above all, the fundamental image undergoing a change was the one relating to history formation mechanisms. It was the class struggle that became a central issue. As a catalyst for history, it was a decisive factor of individuals' and collective beings' (be them states, nations or social groups) strivings and aspirations³⁴. The elements of this picture are visible in texts themselves (a wide spectrum of phenomena and dependencies described there is accounted for by means of direct and/or indirect references to class struggle), as well as in the are of (usually poor) didactic props and supplements such as, for example, subchapters and chapters titles which evidently were inducing the perception of the past through such a prism. As an example, in junior high school (Polish: “gimnazjum”) textbook the issue of Polish society during the period of partitioned Poland in the second half of the 19th century is described in the form of two chapters entitled: “Polish possessing classes; the policy of triple loyalty in the conditions of national oppression” and “The Polish working class and the beginning of the worker’s movement”, respectively³⁵.

The consequence of the above is a peculiar picture of the Polish society and nation³⁶ of the end of the 19th century and the first half of the 20th century that a student was supposed to remember. It was a divided community, which was in a way “cracked” along the line of the class conflict. Noticeable in it were beings personifying the then antagonistic classes: the bourgeoisie, landowners and kulaks on the one side, and workers and sometimes peasants (poor ones) on the other. Hence, the approach in which the community would exist as a less or more organic entirety joined through common objectives and values was excluded “by definition”. Even in the most tragic moments for the Poles which were favorable to social and national integration, only “objective” colliding interests, divisions, conflicts, and finally ignoble attitude of those staying on the “inappropriate” side of the class barricade were worth noticing.

Therefore, during the partitioned Poland period “the bourgeoisie and landowners condemned the nation's struggle for freedom and fought

³⁴ The directive of such an approach was openly formulated by teaching syllabi and ministry instructions regarding all historical epochs. See e.g. B. Jakubowska: *Przeobrażenia...* [*Transformations...*], p. 237 and *passim*; M. Hoszowska: *Praktyka nauczania historii...* [*The Practice of Teaching History...*], p. 108-109 and *passim*.

³⁵ Ż. Kormanowa (ed.): *Historia Polski 1864-1945...*, [*History of Poland 1864-1945...*], p. 64, 84.

³⁶ Lack of clear distinction between nation and society is noticeable; perhaps more often we encounter the category of “society”. In textbooks also the term “people’s masses” is often employed, sometimes it is simply equivalent to “society/nation”, sometimes only to those, who are on the “right class side”.

against it, they propagated submissiveness to invaders. [...] People's masses had persistent, obstinate fight with the invaders"³⁷.

During the First World War "...the possessing classes, landowners and the bourgeoisie along with rich peasants grew rich on war. It was them who raised food prices. They speculated on starving town populations. They reaped the benefits from profitable trading with the invaders. Their hope was to wage imperialistic war. The possessing classes divided into two camps. One allied itself with the imperialistic coalition, the other united with German imperialism. They both were hostile to the Polish people's masses"³⁸.

A similar polarization of attitudes took place during the Second World War and occupation:

- "despite terrible persecutions the Polish nation did not break down, it opposed invaders. Thus, in factories employees would work slowly, carelessly, they would sabotage by damaging machinery [...]. In the country peasants would delay submitting foods to the invader [...] Teachers and youths would organize clandestine teaching. Lessons were held in various conditions, in workers' flats, craftsmen's workshops [...]. While the working masses were fighting in different ways with the invaders, a considerable part of the bourgeoisie entered into an agreement with them. Many manufacturers recognized themselves as Germans by signing the so called 'volkslists'. Many salesman and vendors would trade with the Nazis, they would speculate, grow rich on smuggling commodities at high prices to the ghetto, they would become rich on somebody else's harm. Numerous landowners and kulaks made good business on the general public's poverty and misery"³⁹;

- "From the first days of occupation, the Polish nation was involved in a struggle against the Nazis. At the same time, a sharp class struggle within the society was continuing. The bourgeoisie and landowners as well as part of intelligentsia and lower middle class subordinated to them banked on capitalists to restore power in Poland after the victory of England and France"⁴⁰.

Accordingly, the internally divided society/nation could not act as a causing entity in the historical process. Its active role was vanishing, e.g. in the process of regaining independence after the First World War: "at the end of 1918 Polish territory was free from the invaders' rule. Thus it was due to the victory of the socialist revolution in Russia and in the situation of the outbreak of the revolution in Germany and Austria that the independent Polish state came into being after 123 years"⁴¹.

³⁷ M. Dłuska, J. Schoenbrenner: *Historia dla klasy IV...* [*History for the Fourth Grade...*], p. 146.

³⁸ G. Missalowa, J. Schoenbrenner: *Historia Polski. Materiały pomocnicze...* [*History of Poland. Auxiliary Materials...*], p. 109.

³⁹ M. Dłuska, J. Schoenbrenner, *Historia dla klasy IV* [*History for the Fourth Grade...*], p. 192-193.

⁴⁰ G. Missalowa, J. Schoenbrenner: *Historia Polski...* [*History of Poland...*], p. 306.

⁴¹ M. Dłuska, J. Schoenbrenner: *Historia dla klasy IV...* [*History for the Fourth Grade...*], p. 177.

In the image of class struggle created by the world of textbook narratives a crucial influence on the course of events was exerted by rather indeterminate forces/beings which were presented antropomorphically. In other words, they acted like certain living individuals endowed with emotions, having definite intentions and objectives. What came into the fore was “the bourgeoisie”, “imperialism” and “reaction”. The first one was the most crucial and we shall draw our attention to it. It was represented as a permanent and overpowering antagonist of any progressive social forces. e.g. the people's masses and workers. It was a subject that was ruthless in acting as well as cunning, calculating and scheming. As an example, it would change its ruling ways so as “to suppress revolutionary turmoil and be able to exploit the huge masses in a **more brutal way**”⁴². “Under the veneer of 'the defenders of peasants' masses' it would attempt to force its way in the peoples' movement, it would endeavor to “**implant**” “**a deceitful and cynical opinion**” in the working masses, it would try “to **darken** the class consciousness” of the proletariat, it would weaken “the swing of revolutionary struggle by means of **deceitful** maneuvers”, it would attempt “to **subordinate** the healthy, patriotic and rank-and-file movement of working masses ideologically and organizationally”⁴³.

Also, it had wide possibilities of actions. For instance, “it **put forward** a rich peasant to hold power”, “it would **organize** bourgeois government, army and offices”⁴⁴, it would introduce “fascist rule” (in 1926); before that “it **suppressed** Cracow Uprising”⁴⁵ and “**decided** that a significant part of western Polish territories would remain beyond Poland's borders”⁴⁶.

Despite these possibilities, the bourgeoisie would generally remain in a defensive position as it was afraid of the working masses' wrath. Therefore, “it would observe an increase in the proletariat's activity **with anxiety**”⁴⁷; it felt “that (...) it **was no longer able** to keep the masses obedient to it”. It “was terrified” by the working masses' movement, since “it was **afraid** of revolution”⁴⁸, “in the stirred peasants' masses” it saw “real **danger** to itself”. Generally though, “it **hated** its own working masses and **feared** them”⁴⁹.

However, from time to time it seized the initiative and then “**launched an open attack** on the working class and on the working masses' achievements”⁵⁰ and “**seized**” power in Poland⁵¹.

⁴² G. Missalowa, J. Schoenbrenner: *Historia Polski...* [*History of Poland...*], p. 275. All the quotations in bold originate from the authors of this text.

⁴³ Ż. Kormanowa (ed.): *Historia Polski*. [*History of Poland...*], p. 157, 159; 312, 157.

⁴⁴ G. Missalowa, J. Schoenbrenner: *Historia Polski...* [*History of Poland...*], p. 268, 263.

⁴⁵ M. Dłuska, J. Schoenbrenner: *Historia dla klasy IV...* [*History for the Fourth Grade...*], p. 185, 184.

⁴⁶ Ż. Kormanowa (ed.): *Historia Polski...* [*History of Poland...*], p. 337-338.

⁴⁷ *Ibidem*, p. 185.

⁴⁸ G. Missalowa, J. Schoenbrenner: *Historia Polski...* [*History of Poland...*], p. 275, 263.

⁴⁹ Ż. Kormanowa (ed.): *Historia Polski* [*History of Poland...*], p. 157, 158.

⁵⁰ G. Missalowa, J. Schoenbrenner: *Historia Polski...* [*History of Poland...*], p. 264.

Now let us look at the concrete picture relating to a particular period of history. Out of many possible periods to consider the most interesting seems to be that relating to II Republic (Commonwealth) of Poland (1918-1939). Memories about between-the-wars times were particularly exposed to the endeavors of falsifying and manipulating because the ideological program as well as the political practice of Poland's communist rulers was in direct contradiction to what was happening in the country prior to September 1939. Hence, the memory about this period had to be shaped in such a way that the new rulers' actions that were antithetical to its legacy appeared legitimate and legally valid. Also, additional difficulty appeared. In contrast to the dramatic times of occupation and the turbulent years of the formation and coagulating of the so called "people's rule", what was directly "before" could be remembered – regardless of the actual pros and cons of II Republic of Poland – much more vividly and positively than necessary. Thus the process of nostalgic recollections⁵² was thwarting the communists' intentions.

In the discourse of the examined textbooks, the notion of II Republic (Commonwealth) of Poland communicating the symbolic continuation of the "first" Commonwealth of Poland and Lithuania was absent. Rather than that, they were writing about "the bourgeoisie and landowners' Republic of Poland"⁵³ or just about "Poland". As one can expect, actually all matters relating to the Polish state between 1918 and 1939 was depicted as a gloomy period. The government of landowners and the bourgeoisie invariably acted against the state's and society's/nation's vital interests. Hence, in the times of the struggle for the borders "they did not care" about Pomerania, Masurias and Silesia⁵⁴. However, they referred to the "...former magnate tradition in the east at the cost of renouncing the western lands and at the cost of disregarding the nation's most important needs"⁵⁵. Accordingly, war against Bolsheviks was "Polish landowners' and capitalists' invasion of the Soviet State"⁵⁶. An example of another "betrayal of the nation's interests" was making an agreement with the Nazis in 1933

⁵¹ M. Dłuska, J. Schoenbrenner: *Historia dla klasy IV...* [History for the Fourth Grade ...], p. 178.

⁵² For the relation to the past built on nostalgia cf. W. Burszta: *Nostalgia i mit [Nostalgia and Myth]*, (in:) E. Domańska (ed.): *Historia: o jeden świat za daleko? [History: One World Too Far?]*, Poznań 1997, p. 119-128. Cf. also E. Domańska: *Mikrohistorie. Spotkania w międzyświatach, [Microhistories. Encounters in Interworlds]*, Poznań 2005, p. 121-122.

⁵³ Ż. Kormanowa (ed.): *Historia Polski...* [History of Poland...], p. 304.

⁵⁴ For instance: "The imperialistic Polish government did not support the people's uprising [Third Silesian Uprising - D.M.P. and T.P.]" (G. Missalowa, J. Schoenbrenner: *Historia Polski [History of Poland...]* p. 269); "by betraying Silesian masses, not supporting the fight of Polish people in Masuria..." (Ibidem, 270, cf. also Ż. Kormanowa (ed.): *Historia Polski... [History of Poland...]*, p. 337).

⁵⁵ G. Missalowa, J. Schoenbrenner: *Historia Polski...* [History of Poland...], p. 270, cf. ibidem, p. 266 and M. Dłuska, J. Schoenbrenner: *Historia dla klasy IV [History for the Fourth Grade...]*, p. 180-181.

⁵⁶ Ibidem, p. 181.

(sic!)⁵⁷, who were the Polish nation's blatant and worst enemies. The Polish capitalists and landowners along with Hitler were scheming to invade the Soviet Union"⁵⁸. Also, the "support for Spanish fascism"⁵⁹ and the occupation of Zaolzie as well as the supposed rejection of "all proposals" (not clarified, though) "of an agreement with the Soviet Union" were interpreted likewise⁶⁰.

The authorities' heaviest "sin" was obviously lack of the country's preparedness for war with the German invasion in 1939 as well as the civil and military authorities' attitude in the face of aggression: "The first day of fight showed that the Polish fascist government was unprepared for defense; that it dishonorably betrayed the country by making it fall prey to the deadly enemy. No sooner had the Nazi troops forced their way to Poland than the fascist Polish government, the president, the commander-in-chief, high-rank commanders ran away from the burning country to Romania, where also a fascist government was in power. They took away the state treasury and priceless works of art with them. Officials and the police ran away too. The fascist state collapsed"⁶¹.

Internal affairs looked equally bad. They were presented as – sometimes bloody – a series of conflicts and struggle between the "government"⁶² and the society. Other issues did not exist. It happened so because the government represented mostly the bourgeoisie and landowners⁶³ rather than society. The following chapters titles suffice to prove this point: "Revolutionary fights against the rules of the bourgeoisie in Poland in the years 1918-1923"⁶⁴, "The Polish nation under KPP⁶⁵ struggling against the fascist government for saving the country's independence"⁶⁶. The most crucial and important event concerning internal affairs were incidents in

⁵⁷ In fact, it was about signing an agreement about renouncing use of violence in mutual relations in 1934. From the Polish part - next to the non-aggression pact signed with the Soviet Union in 1932 - it constituted a political sign of keeping an equal distance towards both potentially stronger and aggressive neighbors.

⁵⁸ Ibidem, p. 186, cf. G. Missalowa, J. Schoenbrenner: *Historia Polski...* [*History of Poland...*], p. 289.

⁵⁹ M. Dłuska, J. Schoenbrenner: *Historia dla klasy IV...* [*History for the Fourth Grade...*], p. 186.

⁶⁰ G. Missalowa, J. Schoenbrenner: *Historia Polski...* [*History of Poland...*], p. 289. The conclusion of the non-aggression pact with the Soviet Union was underestimated by the authors of the textbooks as "an obligation treated not seriously by Piłsudski".

⁶¹ M. Dłuska, J. Schoenbrenner: *Historia dla klasy IV...* [*History for the Fourth Grade...*], p. 189.

⁶² In higher grades textbooks some particular Cabinets were distinguished but this did not influence negative evaluations.

⁶³ M. Dłuska, J. Schoenbrenner: *Historia dla klasy IV...* [*History for the Fourth grade...*], p. 178, 181.

⁶⁴ G. Missalowa, J. Schoenbrenner: *Historia Polski...* [*History of Poland...*], p. 270.

⁶⁵ I.e. the Communist Party of Poland.

⁶⁶ M. Dłuska, J. Schoenbrenner: *Historia dla klasy IV...* [*History for the Fourth Grade...*], p. 184. This last suggests that Poland was threatened with losing independence because of the sheer fact of having a particular government.

Cracow in 1923 referred to as “Cracow Uprising”⁶⁷. In some books they even completely overshadowed the May Coup d’Etat in 1926.

In textbooks we find numerous examples illustrating how the authorities oppressed the citizens, i.e. “people's masses”:

- “The army would shoot at the demonstrating workers. This time it was not a foreign army, but the Polish one serving the Polish bourgeoisie commanded by reactionary officers”;

- “In open battles the troops would shoot at peasants using machine guns, aircrafts patrolled the battlefield from the air”;

- “The fascist Polish authorities suppressed the peasants' uprising cruelly. The arrested leaders were tormented under interrogation, they were battered and consequently three of them were sentenced to death and one to life sentence”⁶⁸.

While reading communist history textbooks, one can infer that citizens lived lives of hardship in interwar Poland since it was affected by permanent economic crises. Also, it allocated half of its revenue into armed forces and police; it leased the most important branches of economy (oil and coal industry) and the most crucial enterprises, e.g. the railways to foreigners⁶⁹:

- “Unemployment was spreading, thus causing hunger and misery among workers. Factories were closed down, workers were deprived of jobs. All this was demanded by the international unions of the richest capitalists called cartels; members of these unions were also Polish capitalists and landowners”;

- “Thousands of workers' families were homeless, they squeezed in weary sheds and gloomy, moist households hopelessly waiting for fate improvement. Hunger, diseases, early mortality infested a plethora of victims. Nobody cared about the fate of workers, the government was indifferent to their worries [...] Incessant poverty reigned in poor and landless peasants' huts [...] Peasants could not save their situations by seeking jobs in factories because the industry was not developing and there was constant unemployment in the country. Last but not least, the government would mercilessly collect taxes from peasants and take away the last cows and household appliances because of arrears”;

- “Hard living conditions entailed the peasant's and worker's children's harm. The bourgeois Polish government did not care about education; it did not consider establishing free, elementary school for all children”⁷⁰.

⁶⁷ Ibidem, p. 181. We refer here to turbulent workers' demonstrations in this city which resulted in some dead casualties.

⁶⁸ Ibidem, p.178, 187.

⁶⁹ G. Missalowa, J. Schoenbrenner: *Historia Polski...* [*History of Poland...*], p. 275.

⁷⁰ M. Dłuska, J. Schoenbrenner: *Historia dla klasy IV...*[*History for the Fourth Grade...*], p. 181, 182, 183. See also Ibidem, p. 185; G. Missalowa, J. Schoenbrenner: *Historia Polski...* [*History of Poland...*], p. 272, 273, 288.

The aforementioned examples, quoted among many other possible ones at our disposal illustrate pre-September Poland as a country of exploitation and social suppression, where the government continues to be indifferent to the inhabitant's needs. This negative picture was enhanced by the vision of the state devoid of civil and democratic liberties⁷¹ as well as that of the authorities constantly ready to use violence against citizens. The climax of all these atrocities was the “fascisation” of the country implemented from 1926 on⁷².

Thus depicted II Republic of Poland had naturally its heroes, i.e. both positive and negative, individual and collective ones. In this last category there was solely one positive - the Communist Party of Poland. It would strive for the improvement of inhabitants' fate, it fought against “fascisation” and, in fact, it coordinated the whole struggle with the government, landowners and the bourgeoisie - for the good of revolution, nation and the future of the state⁷³. Obviously, the major negative hero was the Polish bourgeoisie and landowners. Through its emanation which was the government or in fact the whole apparatus of the Polish state⁷⁴ it was the cause of the Polish nation's and society's all vividly depicted misfortunes⁷⁵.

What is particularly worth paying attention to is a list of individual heroes who noticeably differ depending on students' age. This “blackened” image of II Republic of Poland notwithstanding, students of lower grades were supposed to memorize only the positive figures of the time. So they learned about one Engel and Nafali Botwin – the activists of the Communist Union of Polish Youth, as well as about the communists Henryk Hibner, Władysław Kniewski and Władysław Rutkowski – the heroic victims of the government's persecutions. They also read about General Świerczewski – “Walter” and the text implied that this Soviet general set off right from Poland to fight against Spanish fascism. None of the truly significant figures of this time was worth remembering for children – if only in a pejorative manner!

⁷¹ Ibidem, p. 271.

⁷² Cf. B. Jakubowska: *Przeobrażenia... [Transformations...]*, p. 257-258.

⁷³ For instance M. Dłuska, J. Schoenbrenner: *Historia dla klasy IV... [History for the Fourth Grade...]*, p. 185.

⁷⁴ In one of the works we came across the phrase that “national democracy” (i.e. nationalist party) constitutes “the bourgeoisie emanation”. Yet this last category occurs completely episodically.

⁷⁵ While we look at this special image of II Republic of Poland, we should not confine ourselves only to the documentation of its obvious inadequacy or blatant falsifications present in it. Perhaps we should read it in a different, deeper way. This image certainly was a particular result of the communist perception of history, but was not this overview justifiable in a special sense? In fact, it conveyed – as a matter of fact, not directly, but rather by means of a projection mechanism – the state of social life present at the beginning of Polish People's Republic (PRL) which the ruling group apparently perceived in a fairly adequate way. Does not the image of e.g. pre-September Poland, marked with dramatic social and political conflicts, with the alienated ruling tier, the image of the society reluctant to the government, the omnipotent power of violence apparatus, violation of civic liberties corresponds closely to the factual reality created by communists in Poland after 1945?

Students of higher grades were expected to remember one leading negative figure of that epoch – Józef Piłsudski⁷⁶. On the other hand, “the creators of the Polish revolutionary government in Białystok”: Feliks Dzierżyński, Julian Marchlewski and Feliks Kon were propagated as positive heroes. Also, the names of the communists Hibner, Rutkowski and Botwin⁷⁷ that were introduced in lower grades kept reappearing too. Remarkably, no single figure from the circle of the leading elite of the Communist Party of Poland is mentioned. It was after all propagated as the only positive collective hero.

Let us proceed to the question of realms of memory. As we have already pointed out, we will only concentrate on a set of figures who constituted the realms of both “good” and “bad” memory⁷⁸. With respect to the latter, the unique *casus* of Józef Piłsudski draws one's attention. He was clearly an extremely “uncomfortable” person for the authors of the textbooks under consideration. On the one hand, we notice a tendency to totally blot out the memory of this figure (in some textbooks “he does not exist”). On the other hand, a phenomenal causative power was attributed to him, especially concerning his doing evils. It was related to his status of the major “advocate” and defender of the bourgeoisie's interests in Poland or, to refer to the phraseology of the textbooks, to his status of its main “sycophant”, who, in addition to that, was consorting with foreign superpowers:

- “The man, whom the **bourgeoisie perceived as a providential figure at that time** was Piłsudski. He knew how to use pseudo-left-winged platitude; he had his people in each part of the partitioned country; he was in charge of armed forces -- the remainders of legions and the sabotage and reconnaissance organization called POW⁷⁹”;

- “He was a nationalist and the enemy of Russian revolution. He blatantly **co-operated with the bourgeoisie**, thus being the traitor of the working class⁸⁰”;

- “Understandably, **German imperialism** was also interested in seizing power in Poland by virtue of Piłsudski, who had been linked with German intelligence for years”;

⁷⁶ Other crucial figures of the political and economic elite of II Republic of Poland mentioned (mostly and especially in the textbook edited by Kormanowa) were usually described in relation to the plans and actions of this main “black character”. Generally, to find out how Piłsudski was portrayed at school see A. Suchoński: *Postać Józefa Piłsudskiego w podręcznikach szkolnych* [*The Figure of Józef Piłsudski in School Textbooks*], (in:) A. Suchoński (ed.): *Józef Piłsudski i jego współpracownicy*, [*Józef Piłsudski and His Associates*], Opole 1999, p. 139-149.

⁷⁷ G. Missalowa, J. Schoenbrenner: *Historia Polski...* [*History of Poland...*], p. 268; Ż. Kormanowa (ed.): *Historia Polski...* [*History of Poland...*], p. 362.

⁷⁸ We borrowed the category of the realms of ‘good’ and ‘bad’ memory from A. Szpociński: *Przemiany obrazu...* [*Transformations of the Image...*], p. 42.

⁷⁹ Ż. Kormanowa (ed.): *Historia Polski...* [*History of Poland...*], p. 314.

⁸⁰ G. Missalowa, J. Schoenbrenner: *Historia Polski. Materiały pomocnicze...* [*History of Poland. Auxiliary materials...*], p. 110.

•“In the situation of such an escalated class struggle, Pilsudski was not able to play his former role of a blatant **"sycophant of German imperialism"** any longer.

•“Pilsudski and Wrangel – they were as if two **hands of international imperialism** trying to strangle the Soviet State”;

•“**U. S. and English imperialists** have already banked on Pilsudski for years”⁸¹.

In textbooks all his achievements starting with his participation in the development of workers' movement, contribution to Poland's regaining independence, his role in the fight for the borders formation or his being a factor stabilizing the Polish political arena after 1926 were falsified and discredited. Hardly ever was his surname provided with the first name, position description he held (e.g. Head of State, Commander-in-Chief) or with his military rank. He was portrayed as a traitor of the working and people's masses' interests as well as a person acting to the detriment of his state and nation:

•“He could count on PPS leaders, **trained to cheat the masses under his command**, to break their revolutionary zeal and struggle”⁸²:

•“**Using** the errors and instability of ‘the young’ (...), he took over the Wydział Spiskowo-Bojowy CKR PPS [Department of Conspiracy and Combat of Polish Socialist Party - D.M.P. and T.P.] (...). Pilsudski **used in a subversive way the workers'** justified drive to finally defeat tsarism...”;

•“Pilsudski's first steps already revealed the **true character of his** revolution...”⁸³;

•“Pilsudski previously **entered into an alliance with** counterrevolutionary generals: Petlura and Wrangel, the enemy of Poland's independence”⁸⁴.

The intentions of all his actions were low and sleazy. His ability to profit from the then unfavorable economic situation, his cunning, dishonest and immoral methods, domineering character and plotting were stressed as those characterizing his conduct:

•“Further service in the camp of Austrian-German imperialism was **no longer profitable** for Pilsudski”⁸⁵;

•“Pilsudski and his camp was **plotting conspiracies** in the East, was linked with German imperialism”;

•“Pilsudski from 1923 **seemingly quit** politics; yet in reality he had his own people everywhere, especially in the army”⁸⁶;

⁸¹ Ż. Kormanowa (ed.): *Historia Polski...* [*History of Poland...*], p. 314, 278, 328, 366.

⁸² G. Missalowa, J. Schoenbrenner: *Historia Polski...* [*History of Poland...*], p. 286.

⁸³ Ż. Kormanowa (ed.): *Historia Polski...* [*History of Poland...*], p. 222, 368.

⁸⁴ G. Missalowa, J. Schoenbrenner: *Historia Polski...* [*History of Poland...*], p. 267.

⁸⁵ Ż. Kormanowa (ed.): *Historia Polski...* [*History of Poland...*], p. 280.

⁸⁶ G. Missalowa, J. Schoenbrenner: *Historia Polski...* [*History of Poland...*], p. 266, 286.

•“His tactic consisted in ‘sticking’ his agents into different political parties”⁸⁷.

Evidently, this unintentionally special causative power and ability to act attributed to Pilsudski resulted from the fact that he constituted a personalized "emanation" of the bourgeois evil, cunning and hypocrisy (it is repeatedly and extremely clearly showed). However, the consequences of promoting such an image of Pilsudski turned out to be unexpected and inconvenient to communists. In textbooks his figure was predominant in the Polish history of the last decades (counting from of the then perspective, obviously).

No matter how magnified the figure of Pilsudski appeared to be however, the new rulers' conscious intention was to put forward and perpetuate in the minds of the new generations and the whole society – as a realm of “good” memory – new heroes of Polish history. With the scheme of the communist vision of a struggle between good with evil, where “good” was definitely and solely related to the activity of “the revolutionary movement”⁸⁸, they **had to** originate from his circles. The intention of memory reconstruction is revealed by the special pattern of presenting a given figure recurring in all textbooks under consideration⁸⁹. The hero must be illustrated by means of his picture (unless this element of didactic props is absent in a given textbook), and the narrative describing a course of historical events is interwoven with more or less extensive characteristics of a person and a hero's accomplishment (in textbooks for higher grades it can be a considerably complex biography). An element of this characteristics is always a short story on some special, frequently little event, in which a hero took part⁹⁰. It helped highlight the hero's positive qualities (its typical set being: militant, brave, straightforward, ready for sacrifice, devoted to the revolutionary cause), or some special act which is worth remembering. Quoted are also words, which the hero might have once uttered, or a favorable anonymous (usually) testimonial of a person in relation to that hero.

So the list of the leading heroic figures for the period we are concerned with in textbooks includes (basically, the list continues to be stable regardless of a textbook size and age group it is intended for): Ludwik Waryński portrayed as the first Polish socialist/revolutionary as well as such figures as Felix Dzierżyński, Róża Luxemburg and Julian Marchlewski.

⁸⁷ Ż. Kormanowa (ed.): *Historia Polski...* [*History of Poland...*], p. 319.

⁸⁸ See D. Malczewska-Pawelec: „Oni”... [*“They”...*], *passim*; R. Stobiecki: *Bolszewizm a historia...* [*Bolshevism and History...*], p. 141-146.

⁸⁹ It is used so consistently that its presence can serve as a basis to rule whether a given figure is a hero or not.

⁹⁰ For example, a young elementary student Bolesław Bierut threw an ink-bottle at the tsar's portrait during school strikes in 1905. M. Dłuska, J. Schoenbrenner: *Historia dla klasy IV...* [*History for the Fourth Grade...*], p. 129 (Bierut was the leading figure in the communist power elite in Poland until 1956).

Apart from the above-mentioned 'head' heroes being part of "classical canon" (they recur in the narratives of the events of various historical moments from the end of the 19th century until interwar times), also figures related with only one significant historical event and/or distinguished period appear there. Accordingly, such events as: the Revolution of 1905, the First World War and "October Revolution", let alone the Second World War and the times of Nazi occupation had their "local" heroes.

We can deduct from our analysis that in the area of the history school education communist authorities provided the youngest generations of Polish society with the version of memory diametrically opposite to the then existing one (at least in the part relating to the latest several decades)⁹¹. Changes were related not only to the sphere of general images but also to the specific realms of memory. Eventually, similarly to a patient entangled in the therapy of memory who "uncovered" in his personal past unexpected traumas of a special kind, the Polish society was supposed to "recover", i.e. to assimilate and accept a basic and formative truth about its own past a special experience of oppression, violence and persecution which came into being on the basis of class inequalities, class conflict and an open class struggle.

The patient would uncover persecutors among people, whom he/she was acquainted or familiar with and used to maintain emotional ties with. They were frequently and literally his/her loved ones. Similarly, the Poles were supposed to find their "persecutors" very near to them, somehow among themselves – in the form of specifically identified, definite social groups (beings) and individuals, especially those present in the hitherto historical canon. They also had – let us add in passing – "to recall" those (i.e. communists), who were allegedly trying to counteract the appearance of these traumas or to relieve them.

The establishment of traumatic memory marked not only the change of the vision the past, but also that of the present⁹². For a patient the memory

⁹¹ It is enough to look (with respect to the contents of the contemporary history of Poland) through any publication among school history textbooks on the syllabus during II Republic of Poland to arrive at the conclusion that we are dealing with a radically different history of Poland. We have the irresistible impression that we read the history of some other country, nation and society. See for example, J. Schoenbrenner: *Dzisiaj i dawniej na ziemiach polskich. Historia Polski dla VI klasy szkoły powszechnej*, [On Polish Land Now and Before. History of Poland for the Sixth Grade of Elementary School], Warszawa 1937 (it is the same author who wrote Stalinist textbooks analyzed above!); W. Jarosz, A. Kargol: *Opowiadania z dziejów ojczyźtych dla VI klasy szkół powszechnych* [Tales from National History for the Sixth Grade of Elementary Schools], Lwów 1934; T. Bornholtz: *Historia dla klasy IV gimnazjów* [History for the Fourth Grade of Junior High School], Lwów 1937; W. Moszczeńska, H. Mrozowska: *Podręcznik do nauki historii na trzecią klasę gimnazjalną* [History Textbook for the Third Grade of Junior High School], Lwów 1935; Eadem: *Podręcznik do nauki historii na czwartą klasę gimnazjalną* [History Textbook for the Fourth Grade of Junior High School], Lwów 1937.

⁹² B. Jakubowska put it in the following way: "...a one-sided and pessimistic image of history of Poland was created. It could not contribute to the stimulation of national pride and on many

of a trauma constitutes a point of departure to construct/reconstruct his identity and to re-establish relations with others (which often results in breaching relationships with the people accused of traumas). The Poles' altered historical memory was supposed to alienate the social groups burdened with the responsibility for evil, to reject figures, events and symbols associated with traumatic oppression and favor the construction of a social/national identity based on new references. The past remembered in a new way was supposed to provide ideas and values supporting the then conducted radical reconstruction of social order and to ensure the justification of new communist authorities.

Recenzent: dr. conf. univ. Virgiliu Bîrlădeanu
01.07.2007

MEMORIE COLECTIVĂ ÎN REPUBLICA MOLDOVA: PERSPECTIVE DE RESTITUȚIE ISTORICĂ ÎN SPAȚIUL POST-TOTALITAR*

*Ludmila Cojocari,
Chișinău, R. Moldova*

Abstract

The article aims to explore the new perspectives of rethinking History studies in the post-soviet Moldova through analyzing the theoretic and methodological state of the art in “memory” scholarships. The author suggests the opportunity of studying the collective memory sources and mechanism of remembering and forgetting in the post-totalitarian period, stressing the tendency of reinventing official memory besides the ideological project of nation-building in the Republic of Moldova.

* Documentarea teoretică și metodologică pentru acest studiu a fost posibilă prin proiectul de cercetare „Between Visible and Invisible Borders: Studying the Border Societies' Collective Memory and Identity Metamorphoses during the Transitory Epochs in the Case of Moldova”, realizat cu suportul programului Fulbright Scholar Program din Republica Moldova. Mulțumim și pe această cale profesorului Irina Livezeanu și profesorului Robert Hayden pentru susținerea acordată pe parcurs și grațitudinea de a găzdui această bursă de cercetare în cadrul Centrului REES, Universitatea din Pittsburgh, SUA.

Introducere

La mijlocul anilor 80 ai secolului trecut, David Lowenthal în *Introducere* la celebrul studiu „Trecutul e o țară străină” constata: „Deși trecutul este o preocupare aproape universală, puține cercetări se concentrează în mod explicit asupra felului în care îl văd, conturează, valorează, sau înțeleg oamenii”¹. În deceniul imediat următor, Tzvetan Todorov atrase atenția asupra „abuzului de memorie”, insistând asupra distincției între *recuperarea* trecutului și *utilizarea* sa ulterioară.² Memoria – această nouă sensibilitate asupra trecutului, urma să însoțească de aici încolo, într-o manieră prodigioasă și surprinzătoare, travaliul de *re-scriere* a istoriei, revigorând, astfel, interesul pentru sursele și practicile *memoriei colective*. Însăși *memoria* evoluase într-un domeniu nou de cercetare a trecutului, alături de preocupările pentru imaginar, mentalitate, identitate, așa cum este și firesc, la un final de epocă istorică, atunci când se fac bilanțuri, evocări și retrospective.³

De această dată, atenția cercetărilor a atras teme culturale - tradiții, practici și ritualuri din trecut, susținute de imperativele discursului identitar. Acutizarea interesului pentru memorie urma a fi explicată prin termenul *criză a memoriei*⁴, cauzată de „accelerarea istoriei”⁵ sau de „anxietățile perioadelor tranzitorii”⁶ și de „discursurile apocaliptice despre *postistorie*”⁷.

Astfel, în estul Europei tendința de reconstituire și asumare a trecutului post-totalitar a coincis cu criza de identitate colectivă, fapt ce a reiterat în fața demersului istoric noi dileme și, totodată, posibilități, dimensiuni, surse de recuperare istoriografică. Știința istorică nu a reușit, de fiecare dată să ofere viziuni exhaustive; ba mai mult, adesea s-a confruntat cu tentative de instrumentalizare din partea puterii sau s-a îndepărtat în raport cu memoria colectivă.

În cazul Republicii Moldova, imperiozitatea studiilor de memorie colectivă constituie, dincolo de elucidarea problemelor de identitate, o frumoasă oportunitate de cunoaștere și înțelegere *in integrum* a trecutului. Contextul post-totalitar jalonează noi direcții de rescriere a istoriei prin depășirea lecturilor uniforme despre o „istorie oficială” și autoritară, dominată de paradigma gloriilor unui trecut legitimant al puterii. Demersul de față și-a propus să *evidențieze oportunitățile surselor metodelor de cercetare a memoriei colective în contextul eforturilor istoriografice de (re-)scriere a istoriei în Republica Moldova*. Astfel, considerăm, că *studiile de memorie colectivă vin să ofere*

¹ David Lowenthal, *Trecutul e o țară străină*, București, 2002, p. 21.

² Tzvetan Todorov, *Abuzurile memoriei*, Timișoara, 1999, p. 15.

³ S. Nicoară, *Istorie și imaginar. Eseuri de antropologie istorică*, Cluj-Napoca, 2000, p. 28.

⁴ Cf.: Richard Terdiman, *Present past: modernity and the memory crisis*, Ithaca, 1993.

⁵ Pierre Nora, *Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire*, in *Representations*, nr. 26, 1989, p. 8.

⁶ Cf.: Michael G. Kammen, *Mystic chords of memory: the transformation of tradition in American culture*, New York, 1991.

⁷ Huyssen, Andreas, *Twilight memories: marking time in a culture of amnesia*, New York, 1995, p. 5.

noi orizonturi de cercetare trans-disciplinară a trecutului, cuprinzând noi domenii și inaugurând teme de o vastă diversitate.

Preliminarii teoretice de definire și contexte metodologice de aplicare a termenului „memorie colectivă”

Relația între *memorie și istorie*, în calitatea lor de domenii epistemologice, a parcurs o cale sinuoasă de la excludere la recunoaștere reciprocă. Condiția de istorie recentă, când martorul și istoricul se învecinează, a făcut aproape imposibilă separarea istoriei de memorie ajungându-se până la aserțiuni despre „infuziunea memoriei în discursul istoric”⁸. Dihotomia *istorie-memorie*, ca urmare a schimbărilor de paradigmă în sfera științelor socio-umaniste, a fost substituită irevocabil prin teza consubstanțialității mutuale a acestor domenii și o asumare a riscului de a-și împrumuta reciproc „nu numai virtuțile, ci și slăbiciunile”⁹.

Sociologul francez Maurice Halbwachs, situat la începuturile analizei și cercetării *memoriei*, a punctat printre primii relația *memorie-istorie*. În cele două lucrări despre memorie, devenite ulterior clasice, Halbwachs a distins multiple memorii: *autobiografică, istorică, colectivă* și elucidând rolul determinant al cadrului social în procesul de formare a reprezentărilor despre prezent sau despre trecut.¹⁰ Concepția *memoriei colective*, elaborată de Halbwachs, pune în evidență rolul determinant al grupului de apartenență sau al societății asupra formării individului și asupra acțiunilor și gândirii sale. Discipol al lui Emile Durkheim, Halbwachs construiește teoria memoriei colective antrenând distinctiv noțiunea de grup. Memoria colectivă, în viziunea exegetului, „nu este o metaforă ci o realitate socială, transmisă și susținută prin eforturile conștiente și prin instituțiile grupului”¹¹. În opinia savantului, grupul își construiește concepția despre lumea înconjurătoare prin transmiterea versiunilor general acceptate prin comunicare și nu prin rememorare privată. S-a evidențiat importanța contextului social al memoriei, respingându-se perspectiva psihologico-filosofică despre dominanța memoriei individuale în detrimentul celei colective.

Halbwachs, analizând diferențele între *memorie și istorie*, explică proprietatea memoriei colective de a constitui un trecut activ care formează identitățile noastre. Memoria confirmă similitudinile cu trecutul; istoria – insistă asupra diferențelor. Memoria distorsionează trecutul, în timp ce obligațiunea istoricului este de a corecta greșelile memoriei. Această contradicție între memorie și istorie este atenuată în una din ultimele sale elaborări despre timp și memorie: scurgerea timpului în istorie este punctată prin „date ale

⁸ Kerwin Lee Klein, *On the Emergence of Memory in Historical Discourse*, in *Representations*, nr. 69, 2000, p. 143.

⁹ Al. Zub, *Discurs istoric și tranziție*, Iași, 1998, p. 174.

¹⁰ Maurice Halbwachs, *On collective memory*, Chicago, 1992.; Idem, *The collective memory*, New York, 1980.

¹¹ Maurice Halbwachs, *The collective memory*, New York, 1980, p.50.

rememorării” încadrate în scheme mnemonice cu scopul de imobilizare a trecutului.¹²

Studiul memoriei colective, până în prezent, invocă conceptele și definițiile elaborate de Halbwachs, chiar dacă istoriografia domeniului atestă numeroase încercări de substituție a termenului *memorie colectivă* prin *memorie socială*¹³, *comemorări colective*¹⁴, *istorie populară*¹⁵, *imagini ale trecutului*¹⁶ sau de a le suprima prin revenirea la *mit*¹⁷, *comemorări*¹⁸ etc. Interesul pentru studiile de memorie a fost fortificat prin introducerea în circuitul științific a noi termeni, precum *memorie publică* și/sau *memorie vernaculară*¹⁹ sau *contra-memorie*²⁰.

Totuși, momentul crucial în interacțiunea dintre *memorie* și *istorie* avea să-l marcheze lansarea conceptului *locurile memoriei* („*lieux de mémoire*”)²¹. În monumentală colecție de studii coordonată de Pierre Nora – cel care ulterior va fi recunoscut „părintele revigorării interesului pentru memorie printre istorici”²², *lieux de mémoire* au funcția de „cristalizare a memoriei” și localizare a acesteia în „locuri în care sentimentul de continuitate istorică persistă”, așa cum contextul și ambianța memoriei - *milieux de mémoire*, lipsește cu desăvârșire.²³ Însăși subiectul memoriei devine, în scurt timp după lansarea volumelor coordonate de Nora, pentru întregi generații de cercetători „conceptul organizatoric central în studiile istorice”, de rând cu noțiunile de *rasa*, *clasa* sau *gen*.²⁴

Locurile memoriei ancorează și exprimă memoriile comunităților, fiind chemate să creeze prin atitudini, practici, ritualuri reprezentările acestor comunități despre sine și despre propria istorie în epoca de accelerare a istoriei. Ele ajung să definească memoria și identitatea comunității prin referire la locuri și obiecte, corpuri umane și autobiografii, ritualuri și practici etc., care pe parcursul scurgerii timpului au suportat amprenta

¹² *Ibidem*, p. 87-127.

¹³ Cf.: James Fentress, Chris Wickham, *Social Memory*, London, 1992.

¹⁴ Cf.: Jay Winter, Emmanuel Sivan, *Setting the Framework*, in *War and Remembrance in the Twentieth Century*, Cambridge, 1999.

¹⁵ Roy Rosenzweig, David Thelen, *The Presence of the Past: Popular Uses of History in American Life*, New York, 1998.

¹⁶ Cf.: Olick J. K., Levy D., *Collective memory and cultural constraint: Holocaust myth and rationality in German politics*, in *Am. Sociol. Rev.*, nr. 62 (6), 1997, p. 921-936.

¹⁷ Cf.: Noa Gedi and Yigal Elam, *Collective Memory—What is it?* in *History and Memory*, nr. 8, 1996.

¹⁸ John Gillis (ed.), *Commemorations: The Politics of National Identity*, Princeton, 1994.

¹⁹ Cf.: John E. Bodnar, *Remaking America: public memory, commemoration, and patriotism in the twentieth century*, Princeton, 1992.

²⁰ Cf.: Michel Foucault, *Language, Counter-Memory, Practice*, New York, 1977, p. 139-64.

²¹ Cf.: Pierre Nora, *General Introduction: Between Memory and History*, in *Realms of Memory: Rethinking the French Past*, vol. 1, New York, 1996.; Idem, *The Era of Commemoration*, in *Realms of Memory: Rethinking the French Past*, vol. 3, New York, 1998.

²² Jay Winter, *The Generation of Memory: Reflections on the „Memory Boom” in the Contemporary Historical Studies*, in *German Historical Institute*, nr. 27, 2000, p. 1.

²³ Pierre Nora, *Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire*, in *Representations*, nr. 26, 1989, p. 7.

²⁴ Jay Winter, *op. cit.*, p. 1.

mecanismelor de rememorare și uitare selectivă. Nora, în *Introducere*, le definește ca „locuri în care s-au întruchipat prin elecțiune și care, prin voința oamenilor și contribuția secolelor, au rămas ca simboluri dintre cele mai răsunătoare: sărbători, embleme, monumente și comemorări, dar și elogii, dicționare și muzee”²⁵. „Locurile memoriei” – de obicei, materiale, simbolice și funcționale pot fi, spre exemplu, monumentele consacrate evocării celor morți, investite prin imaginație cu „aureolă simbolică” și antrenate în practicile de comemorare. De remarcat, voința rememorării din partea comunității și capacitatea de metamorfozare a mesajului simbolic din partea *locului*, calități care în viziunea lui Nora sunt cruciale pentru transformarea și, respectiv, distingerea „locului istoriei” de „locul memoriei”.

După cum am menționat anterior, există numeroase încercări de definire a memoriei din varii perspective disciplinare, tematice, metodologice etc. În studiile consacrate practicilor de comemorare, John Bodnar insistă asupra termenului *memorie publică* desemnată prin „sistemul de credințe și opinii despre trecut care ajută comunitatea să-și înțeleagă trecutul și prezentul, și, prin implicare, viitorul”²⁶. Memoria publică, în opinia autorului, se constituie prin conjugarea expresiilor culturale oficiale și celor vernaculare. Ideile și simbolurile memoriei publice sunt axate, de obicei, pe limbajul simbolic al patriotismului, având scopul de a media contradicțiile din societate. Cercetătorul francez Peter Burke se referă la *memoria socială* rezumând, în viziunea autorului, un „proces complex de selectare și interpretare”²⁷. Iar istoricul american Fitzhugh Brundage recunoaște sinonimia între memoria colectivă, istorică, publică și socială în cazul când acestea sunt aplicate la o „representare publică organizată și explicită a trecutului”²⁸, urmat de constatarea lui Kerwin Lee Klein despre profilarea în istoriografia domeniului a strategiei de identificare a structurală a memoriei colective drept „o colecție de practici sau artefacte materiale”²⁹, susținută prin recunoașterea și aplicarea tot mai frecventă în domeniul științelor sociale a „conceptului *Memorie*”³⁰.

Importanța studiilor sistematice empirice și a cercetărilor comparative asupra proceselor sociale și politice prin care memoria publică este creată, diseminată, înțeleasă și schimbată pe parcursul timpului a fost evocată de Michael Kammen. De asemenea, Patrick H. Hutton a propus analiza evoluției

²⁵ Cf.: Perre Nora (ed.), *Realms of Memory: Rethinking the French Past*, vol. 1, New York, 1996.

²⁶ John E. Bodnar, *Remaking America: public memory, commemoration, and patriotism in the twentieth century*, Princeton, 1992, p. 76.

²⁷ Peter Burke, *History as social memory*, in T. Butler (ed.), *Memory: History, Culture and the Mind*, New York, 1989, p. 97-113.

²⁸ W. Fitzhugh Brundage, *Introduction: No Deed but Memory*, in W. Fitzhugh Brundage (ed.), *Where These Memories Grow. History, Memory, and Southern Identity*, New York, 2000, p. 24.

²⁹ Kerwin Lee Klein, *On the Emergence of Memory in Historical Discourse*, in *Representations*, nr. 69, 2000, p. 135.

³⁰ Michael Schudson, *Watergate in American Memory: How We Remember, Forget, and Reconstruct the Past*, New York, 1992, p. 51.

procesului de conștientizare a memoriei prin evidențierea a două momente constituente memoriei: repetiția ca „prezență a trecutului” și amintirea ca „reprezentări ale prezentului despre trecut”³¹. David Glassberg circumscrie ideii lui Lowenthal și Michael Frish despre valoare inedită a „mesajului intens luat din memoriile personale și familiale pe care indivizii le atribuie trecutului” și îndemnului că acestea ar putea constitui pentru istoric viitorul pas de explorare³². Saul Friedlander atrage atenția asupra responsabilității istoricilor în cercetările de memorie colectivă, afirmând că istoricul nu poate fi un gardian al memoriei colective, or poate înfrunta, la orice nivel, rutina și stagnarea existente deja în domeniu.³³ Autorul subliniază importanța spiritului analitic și critic, străin generalizărilor și devotat scrupulozității în alegerea definițiilor, conceptelor și categoriilor de studiu prestate de cercetători într-un domeniu atât de expus tentativelor imaginației și contradicțiilor malițioase de interpretare, precum memoria.³⁴

În contextul acestor opinii, nu putem trece cu vederea confuzia subtilă, dar primordială în studiile de memorie reflectată în diferențierea memoriei individuale - *memorie colectată*, studiată prin inventarul metodologic al neurologiei, psihologiei și psihanalizei și memoria socială, publică, culturală, istorică - *memorie colectivă*, care respinge principiile anterioare, urmând dinamici proprii pentru care urmează încă a fi găsită metoda cea mai optimă de studiu. Astfel, Amos Funkenstein susține opinia lui G. W. F. Hegel despre istorie ca totalitate a *res gestae* (*lucrurile întâmplate*) și *historia rerum gestarum* (*nararea despre lucrurile deja întâmplate*)³⁵, atrăgând atenție asupra subiectivismului memorie colective generat de faptul că „doar indivizii sunt capabili de rememorare”³⁶. Autorul recunoaște importanța studiilor de memorie colectivă așa cum orice rememorare are loc în cadrul contextelor sociale.

Paul Connerton consacră un studiu aparte mecanismelor de transmitere și păstrare a memoriei în cadrul societăților, ridicând problema unor posibile influențe din partea discursului puterii politice sau a elementelor subconștiente din memoria socială, ori a acestor factori luați împreună.³⁷ În cazul când diferite grupuri au diferite memorii, particulare acestora, autorul constată nevoia de legitimare a ordinii sociale prin referire la imaginile trecutului. Astfel, fenomenul de împărtășire a memoriei individuale prin eliminarea elementelor care ar separa indivizii sau diviza comunitatea și transformarea acestor memorii în memorie colectivă este condiția coeziunii

³¹ Cf.: Patrick H. Hutton, *History as an Art of Memory*, Hanover, 1993.

³² David Glassberg, *A Sense of History*, in *The Public Historian*, vol. 19, nr.2, 1997, p. 69.

³³ Saul Friedlander, *History, Memory, and the Historian: Dilemmas and Responsibilities*, in *New German Critique*, nr. 80, 2000, p. 14.

³⁴ *Ibidem*.

³⁵ Cf.: Amos Funkenstein, *Perceptions of Jewish History*, Berkeley, 1993.

³⁶ *Ibidem*.

³⁷ Paul Connerton, *How societies remember*, Cambridge, 1989, p. 1, 38.

sociale, iar cheazăia transmiterii și perpetuării imaginilor trecutului în memoria socială o constituie practicile și ritualurile de performare.³⁸

Referințele teoretice și metodologice anterior menționate pot continua prolific într-un studiu aparte, în virtutea cercetărilor notorii din diferite domenii în ceea ce privește memoria colectivă. Așa cum demersul nostru nu permite trecerea în revistă a tuturor încercărilor de definire a conceptului *memorie* sau de argumentare metodologică a studiilor de *memorie colectivă*, în scopul lărgirii perspectivei de cunoaștere și asumare a trecutului, ne vom limita la aserțiunea că *memoria* a fost și rămâne în continuare un domeniu larg și multilateral de studiu, atrăgând cu o putere surprinzătoare cercetători de diferite specializări disciplinare și oferind cu grație noi perspective tematice.³⁹ Adicional, poate fi reiterat faptul că o bună parte din caracteristicile memoriei colective sunt generale, fiind în mod egal recunoscute și acceptate de toate științele socio-umanistice. Printre aceste trăsături distingem: tendința de metamorfozare sub impactul schimbărilor sociale, economice și politice; implicarea prin dimensiunea culturală, identitară și de legitimare a autorității într-un proces continuu de reorganizare; oferirea unui cadru de articulare a intereselor, valorilor și aspirațiilor publice și private, iar prin urmare și a unui spațiu de contestare, negociere, refulare a contradicțiilor identitare etc. În fine, constatăm, memoria socială, colectivă sau istorică are un „caracter provizoriu”⁴⁰, este „maleabilă”⁴¹ și „accidentală”⁴², marcată fiind profund de „dialectica dintre stabilitate și continuitate istorică, inovații și schimbări”⁴³ - procese acționate prin mecanismele de uitare, negociere, contestare, revizuire sau reinventare selectivă.

Spectrul de surse, metode și principii metodologice în studiul de memorie colectivă

De la bun început, ținem să stipulăm că studiile de memorie colectivă își propun să reconstituie nu atât evenimentele, cât semnificațiile acestora asupra vieții private remarcând, că în construcția discursului istoriografic post-totalitar sursele și metodele memoriei colective, dincolo de subiectivitate, perspectivism, relativism și narativitate, pot deveni inserțiuni prețioase, citate cu valoare documentară. Studiile de memorie colectivă fac

³⁸ *Ibidem*, p. 40.

³⁹ Cf.: Barbara A. Misztal, *Theories of Social Remembering*, Buckingham, 2003. Autoarea menționează dintre acestea următoarele direcții tematice predominante: investigarea acțiunilor comemorative, investigarea legăturii între memorie și identitate, studiile despre memoria traumatizată și cercetarea conexiunii între memorie și justiție.

⁴⁰ M. Schudson, *The Power of News*, Cambridge, 1995.

⁴¹ Jeffrey K. Olick, Joyce Robbins, *Social Memory Studies: From "Collective Memory" to the Historical Sociology of Mnemonic Practices*, in *Annu. Rev. Sociol.*, nr. 24, 1998.

⁴² Maria G. Cattell, Iacob J. Climo, *Introduction. Meaning in Social Memory and History: Anthropological Perspectives*, in Iacob J. Climo, Maria G. Cattell (eds.), *Social memory and history: anthropological perspectives*, New York, 2002, p. 4.

⁴³ W. Fitzhugh Brundage, *op. cit.*, p. 5-13.

posibilă, mai întâi de toate, descoperirea noilor actori din istorie, dincolo de o istorie a maselor, războaielor și revoluțiilor, și valorificarea unei multitudini de discursuri despre trecut prin istorie orală, arhive personale/de familie, comemorări și celebrări, ne lărgeste perspectiva cunoașterii oferindu-ne viziuni noi și deseori contradictorii istoriei scrise în manieră pozitivistă. De exemplu, autobiografiile supraviețuitorilor, narațiunile martorilor, practicile de comemorare, dincolo de valoarea documentară a acestor re-trăiri, vin să rescrie o „istorie cu fața umană” prin punerea în valoare a unor izvoare inedite de cunoaștere a trecutului și atrăgând un interes trans-disciplinar din partea cercetătorilor fără a insista asupra unei validării prin documente oficiale, istorice etc.

În condițiile de astăzi, memoriile, impresiile, atitudinile personale nu mai sunt considerate drept surse secundare, în virtutea caracterului vag, subiectiv al acestora sau a scăpărilor și greșelilor de memorie. De cele mai deseori, sursele memoriei „reiterează atitudini, supoziții, prejucii, valori pe care documentul istoric nu le deține”⁴⁴. Astfel, supuse unei valorificări rigide, inteligente și atente, sursele oferite de memoria colectivă vin să completeze, iar uneori chiar să substituie sursele istorice tradiționale. Sursele memoriei susținute de practicile puterii stocate, în majoritatea lor, în arhivele de stat au devenit insuficiente. Cercetătorul Zoe Petre, într-un studiu despre scris și oral în istoria recentă, menționează că „în această nouă istorie, în care aproape totul e document, documentul însuși și-a pierdut prestigiul de depozitar necontestat al unui adevăr intact”⁴⁵.

Sursele de cercetare a memoriei și locurilor memoriei sunt constituite din texte, imagini, obiecte care oferă informații despre anumite evenimente, personalități sau idei din perspectiva memoriei comunității, reunind „deopotrivă creația națională, memoria oficială și memoria vie, privată, istoria orală și istoria scrisă, transmiterea și reconstrucția tradiției și a valorilor, edificarea monumentelor memoriei – memorialul și mitul național”⁴⁶. Izvoarele de studiu pot fi, spre exemplu, monumente ale gândirii istorice, articole din mass-media despre inaugurarea monumentelor publice, discursuri/alocuțiuni politice din cadrul comemorărilor istorice, obiecte de cotidian etc. care și constituie propriu-zis memoria colectivă. În acest context de definire a fenomenului, Ian Assmann se referă la un corp de cunoștințe colective, în mare parte (dar nu în exclusivitate) despre trecut și reprezentate prin „texte, imagini și ritualuri re-utilizabile” ce servesc

⁴⁴ Barbara Allen, Linwood Montell, *From Memory to History: Using Oral Sources in Local History Research*, Nashville, 1981.

⁴⁵ Zoe Petre, *Scris și oral în istoria recentă*, în *Istoria recentă în Europa. Obiecte de studiu, surse, metode. Lucrările simpozionului internațional organizat de Colegiul Noua Europă, București, 7-8 aprilie, 2000*, București, 2002, p. 205.

⁴⁶ Adrian Neculau, *Memorie pierdută. Eseuri de psihologie a schimbării*, Iași, 1999, p. 179.

conștientizării, stabilității și perpetuării imaginii societății/grupului despre propria unitate și particularitate.⁴⁷

În ceea ce privește *metodele de cercetare*, în scopul de reconstituire a trecutului din perspectiva memoriei colective, în linii generale, sunt cele liminare/aferele domeniului istoriei și antropologiei istorice, printre care distingem metoda *istoriei orale, observație participativă, analiza de conținut, istorie locală, microistorie, ego-istorie* etc. Fără a ne opri în detaliu la fiecare metodă, vom sublinia stăruitor, că valoarea documentară a surselor obținute pe această cale nu urmărește restabilirea adevărului istoric, ci invocarea funcției primordiale a memoriei, cea de recuperare.⁴⁸ Spre exemplu, prin apel la metoda istoriei orale putem obține surse valoroase circumscrise amintirilor proprii, analizând modul în care indivizii interiorizează și pun în practică normele oficiale.⁴⁹ Biografia înțelesă ca poveste a vieții - *life story, recit de vie* - prezintă o formă de discurs subiectiv și personalizat care racordează procesul rememorării cu cel al identificării de grup, dezvăluind un univers mental personal în care se regăsesc reprezentări și credințe colective. Focalizarea interesului pentru istoria globală și locală apleacă cercetătorul, pe de o parte, spre sursele de studiere a fenomenelor precum Holocaust, Gulag, Hiroshima, Cernobil, devenite teme globale de studiu, iar pe de altă parte, spre memoriile comunităților locale, etnice, familiale, ignorate sau marginalizate insistent de istoriografia oficială; mai exact, spre mărturiile subiective, contradictorii, competitive stocate în memoria colectivă.

Nu mai puțin importante sunt preocupările pentru *problemele metodologice* (organizarea cercetării, definirea contextului, conturarea problematicii și subiectelor pentru lucru în teren etc.). O metodologie elaborată asigură într-o manieră largă accesul la sursele non-clasice și non-scrise. În această ordine de idei, subscriem din start opiniei antropologilor Michael Lambek și Paul Antze despre importanța crucială a contextului și modalităților de elaborare, stocare și transmitere a memoriei colective. Memoria „întotdeauna depinde de vehiculele culturale de exprimare” și, la fel ca și cultura, depinde de contextul local.⁵⁰

Cercetătorul american Woulf Kainsterner atenționează asupra situației critice din aspectul metodologic de cercetare a memoriei, consacrandu-i un studiu aparte și sugerând o posibilă dezvoltare a metodelor practicate de mass-media și comunicare, mai ales care țin de mecanismele percepției și reprezentării. Astfel, autorul conceptualizează memoria colectivă ca un rezultat al interacțiunii dintre trei factori: (1) tradițiile intelectuale și culturale care încadrează reprezentările noastre despre trecut, (2) creatorii de memorie care însușesc selectiv și manipulează aceste tradiții și (3) consumatorii de

⁴⁷ Jan Assman, *Collective Memory and Cultural Identity*, in *New German Critique*, nr. 65, 1995, p. 132.

⁴⁸ Paul Ricoeur, *Memoria, istoria, uitarea*, Timișoara, 2001, p. 38.

⁴⁹ Cf.: Paul Richard Thompson, *The voice of the past: oral history*, Oxford, 2000.

⁵⁰ Paul Antze, Michael Lambek (eds), *Tense Past: Cultural Essays in Trauma and Memory*, New York, 1996, VII.

memorie, care, la rândul lor, folosesc, ignoră sau transformă aceste artefacte în corespundere cu interesele proprii.⁵¹

În studiile de memorie colectivă, urmează să ținem cont de caracterul selectiv și subiectiv al memoriei. Memoria, menționează Ed. Said, nu este neapărat autentică, ci mai curând utilă.⁵² Ea este supusă constant intereselor prezentului, într-un proces continuu de reorganizare cu scopul de legitimare a prezentului. Rolul invenției și al tradițiilor inventate reprezintă o practică instrumentalizată de putere în societățile de masă în momentele de criză a identității comunitare (sat, familie etc.), o metodă de instrumentalizare a memoriei colective prin manipularea selectivă cu imaginile trecutului în scopuri de legitimare a prezentului.

Restituția istorică este astăzi nu numai o ocupație temerară, dar și anevoioasă, delicată; dincolo de rescrierea istoriei idealizate din secolele anterioare, mai e nevoie să ținem cont de o relație personală, emoțională cu amintirile generației părinților noștri și, nu în ultimul rând ale noastre. Deseori, în cazul martorilor oculari la evenimentele descrise, aceste amintiri mai constituie un trecut traumatizant, marginalizat timp îndelungat de discursul istoriei „oficiale”. În acest caz, memoria colectivă deschide posibilități de cercetare a aspectelor refulate, mai puțin vizibile ale evenimentului descris și de contestare a discursul autoritar al „vocii oficiale a istoriei”⁵³. Memoria trecuturilor traumatizante ia conturul unei „comunități de memorii” condamnate uitării în perioada totalitară; revigorarea acesteia „se dovedește a fi mai puțin dificilă și, în același timp, mai imperioasă pentru generațiile care nu au cunoscut evenimentul”⁵⁴. De asemenea, nu ne poate scăpa în studiile de memorie colectivă asumarea unei mari responsabilități privind raportul, distorsiunea adevărului de către intervievați sub presiunea mecanismelor de uitare și rememorare selectivă, ezitarea de a re-trăi lucruri dureroase, asumarea trecutului prin amnezie etc.

În ceea ce privește noile valențe metodologice de valorificare a propriilor memorii și experiențe de „scriere a istoriei la prezent”⁵⁵, acestea se conturează prin sintagma oferită de Al. Zub și anume, prin „aportul ego-istoriei”⁵⁶. În opinia cercetătorului polonez Jerzi Topolski, este evident că discursul istoric se poate nutri pe de o parte direct, din memoria cercetătorului sau din observarea obiectelor fizice, a vestigiilor pe de altă

⁵¹ Wulf Kansteiner, *Finding Meaning in Memory. A Methodological Critique of Collective Memory Studies*, in *History and Theory*, nr. 41, 2002, p. 180.

⁵² Edward W. Said, *Invention, Memory, and Place*, in *Critical Inquiry*, vol. 26, nr. 2, 2000, p. 179.

⁵³ Apud: Maria G. Cattell, Iacob J. Climo, *op. cit.*, p. 28.

⁵⁴ Jean-Charles Szurek, *Pentru o memorie democratică a trecuturilor traumatizante*, in *Istoria recentă în Europa. Obiecte de studiu, surse, metode. Lucrările simpozionului internațional organizat de Colegiul Noua Europă, București, 7-8 aprilie, 2000*, București, 2002, p. 63.

⁵⁵ Cf.: Regis Hanrion, *L'Histoire au présent*, Paris, 1980.

⁵⁶ Cf.: Al. Zub, *Istoricul în fața duratei imediate: aportul ego-istoriei*, in *Istoria recentă în Europa. Obiecte de studiu, surse, metode. Lucrările simpozionului internațional organizat de Colegiul Noua Europă, București, 7-8 aprilie, 2000*, București, 2002.; Pierre Nora (ed.), *Essais d'ego-histoire*, Paris, 1987.

parte, indirect, din memoria altora și din surse acumulate.⁵⁷ În acest caz, explică autorul, problema metodologică majoră se rezumă nu atât la problema decodificării surselor, cât la cea a valorificării și a abilităților de a le pune în practică.

Cu siguranță, în toate timpurile, contextul de metamorfozare a memoriei colective este determinat de cel al problemei identitare, al naționalismelor, al luptei pentru legitimare a puterii, autorității. Departe de a fi un exercițiu neutru de fapte și trăiri, studierea istoriei cu referințe la discursul memoriei colective este o extensiune a eforturilor naționaliste care urmăresc construcția unei loialități dezirabile și inteligibile a țării, tradiției, devotamentului din partea cuiva.⁵⁸ Identitatea colectivă se construiește prin narațiunile despre trecut, părinți fondatori, documente, evenimente cruciale etc. La acest context al memoriei ca proiect social, politic și istoric, Ed. Said precaută o nouă dimensiune – invenția și rolul acesteia în studiile de memorie colectivă.⁵⁹ Astfel, promovând un fals, memoria inventată despre trecut poate fi ca o modalitate de creare a unui sentiment identitar nou pentru conducător și conduși, iar în rezultat - a inaugurării de tradiții și ceremonii publice.⁶⁰

Pe de altă parte, nu putem trece cu vederea prezența unor „limite a reprezentărilor”⁶¹. Una din ele este trauma – exemplul memoriei atrocităților războiului, deportărilor, foametei organizate etc., când memoriile sunt prea „grele” pentru a fi contemplate. În acest caz imaginile trecutului sunt marginalizate și aruncate în uitare.⁶² De cele mai deseori, ele însă revin ca imagini ale refuzului devenind parte a memoriei sociale.

În contextul de manipulare a memoriei și instrumentalizare a discursului istoric de către putere, atestăm cazuri de abstractizare a memoriei colective de la discursul puterii și promovarea unei *contramemorii* în baza aceluiași principii de rememorare și uitare selectivă. După cum menționa Michel Foucault, actualmente, memoria a devenit un factor decisiv în confruntare, controlul asupra memoriei colective asigură controlul asupra acțiunilor colective.⁶³ În contextul de dominație disciplinară a istoriografiei naționaliste/totalitare, se articulează noțiunea "contramemorie", având în vedere memoriile care diferă de, și deseori contestă, discursurile dominante/autoritare.⁶⁴

⁵⁷ Apud: Al. Zub, *Istoricul în fața duratei imediate: aportul ego-istoriei*, in *Istoria recentă în Europa. Obiecte de studiu, surse, metode. Lucrările simpozionului internațional organizat de Colegiul Noua Europă, București, 7-8 aprilie, 2000*, București, 2002, p. 37.

⁵⁸ Edward W. Said, *op. cit.*, p. 176.

⁵⁹ *Ibidem*, p. 178.

⁶⁰ *Ibidem*.

⁶¹ Patrick Hutton, *Recent Scholarship on Memory and History*, in *The History Teacher*, vol. 33, nr. 4, 2000, p. 539.

⁶² *Ibidem*.

⁶³ Cf.: Michel Foucault (ed.), *op. cit.*

⁶⁴ Eviatar Zerubavel, *Time maps: collective memory and the social shape of the past*, Chicago, 2003.

Conținutul colecțiilor de arhivă și confruntarea cu memoria colectivă, prezintă o istorie alternativă celei oficiale. De exemplu, specialiștii în istorie orală insistă asupra prerogativei de restituție prin „re-darea istoriei poporului prin propriile cuvinte”⁶⁵, drept una din cele mai democratice metodologii istoriografice, percepția istoriei din perspectiva comunităților fiind marginalizată îndelung de metodologia convențională. Este, de fapt, o posibilitate fascinantă de restituire a vocilor „pierdute” despre propriul trecut.⁶⁶ Or, după cum afirmă Lowenthal, „trecuturile pe care le modificăm sau le inventăm sunt la fel de răspândite și de importante ca și cele pe care încercăm să le conservăm”⁶⁷.

Luată împreună și folosită cu profesionalism și prudență, sursele și metodele de studiu ale memoriei colective vin să paveze calea spre o istorie nepolitizată, străină manipulării ideologice, debarasată de metode pozitivistice și demersuri evenimentiale promovate insistent în perioada „noapții totalitare”⁶⁸. În pofida dificultăților enorme în plan teoretic și metodologic de cercetare a „utilizării personale a trecutului”⁶⁹, specialiștii occidentali în domeniul istoriei vin cu deschideri în dimensiunea metodelor și surselor de cercetare a memoriei colective, depășind principiul de „a ține trecutul la distanță”.

Relevanța studiilor de memorie colectivă în Moldova post-sovietică

O eventuală introspectivă istoriografică privind studiile de memorie colectivă a spațiului post-totalitar rezumă opiniile cercetătorilor în două constelații majore de texte: prima, care se referă la amnezia postcomunismului, ca tendință de uitare a crimelor și ororilor regimului totalitar, și a doua, care încearcă să se abstractizeze de la fenomenul uitării sau memoriei scurte, invocând un abuz de memorie, o preocupare excesivă față de adevărul istoric și care, în final, este generatoare de „memorii competitive”⁷⁰.

În condițiile post-totalitare de recuperare a trecutului, legătură organică între istoriografie și memoria colectivă devine paradigmatică pentru actul scrierii istoriei în Republica Moldova. În opinia noastră, în contextul cercetării din Moldova post-sovietică, memoria colectivă constituie un discurs autentic, urmând ideea lui Werner Sollors despre definirea memoriei ca o viitoare formă a contra-istoriei care să confrunte generalizările false din discursul eliminatoriu al istoriei.⁷¹

⁶⁵ Paul Thompson, *op. cit.*

⁶⁶ S. Leydesdorff, L. Passerini, P. Thompson, *Gender and Memory*, Oxford, 1996.

⁶⁷ David Lowenthal, *op. cit.*, p. 11.

⁶⁸ Vladimir Tismăneanu, *Fantasmale salvării. Democrație, Naționalism și mit în Europa post-comunistă*, Iași, 1999.

⁶⁹ David Glassberg, *op. cit.*, p. 70.

⁷⁰ Lucia Ruedenberg-Wright, *Forty Years of Rehearsal. Civic Ceremony as a field for Memory and Social Identity*, in *Warsaw Ghetto Resistance Organization Memorial Ceremony*, New York, 1997.

⁷¹ Werner Sollors, *National Identity and Ethnic Diversity: "Of Plymouth Rock and Jamestown and Ellis Island"; or, Ethnic Literature and Some Redefinitions of "America"*, in Genevieve Fabre and Robert O'Meally (eds), *History and Memory in African-American Culture*, New York, 1994.

Actualitatea surselor memoriei colective, în calitate de discurs academic alternativ, reiese și din „moștenirea cea mai grea pe care o are istoriografia basarabeană din perioada dominației sovietice” reflectată în „influența ideilor preconcepute, a clișeului politic mai ales, asupra scrisului istoric”. Oroarea față de „influența demoralizatoare a ideologiei burgheze”, a impus refuzul corelării investigației istorice locale cu a celei universale, ceea ce a făcut ca istoria imperiului din care am făcut parte, să se bazeze pe o viziune îngustă, sectară, unilaterală asupra procesului istoric, ruptă de contextul general-istoric, iar asta a lipsit istoria locală de relevanță în raport acest context”⁷².

Un alt argument este experiența istorică totalitară a comunităților din Republica Moldova care face validă pentru acest spațiu afirmația lui Todorov despre un „pericol nebănuit înainte: cel al ștergerii memoriei”⁷³. „Regăsirea trecutului, afirmă autorul, este indispensabilă; ceea ce nu înseamnă că trecutul trebuie să domine prezentul, ci dimpotrivă, prezentul trebuie să utilizeze trecutul așa cum dorește.”⁷⁴ Or, după cum afirma Halbwachs, memoria colectivă evocă prezența trecutului.

Pe de altă parte, oportunitatea studiilor de memorie colectivă în Moldova urmează să țină cont de ipoteza lui Paul Ricoeur despre uzul și abuzul de memorie. Dincolo de atestarea în societatea din Moldova a mai multor discursuri paralele ale memoriei colective, atestăm implicarea părtinitoare a puterii. Problemele metodologice care derivă din această situație pun în evidență subiectele cu „prea puțină memorie” marcate pe de o parte de dorința de a fi uitate, iar pe de altă parte de nevoia de a li se păstra vie memoria. Un exemplu ar putea fi practicile de comemorare a celor căzuți pe câmpul de luptă. Perpetuarea insistență a paternelor de propagandă sovietică prin practicile de comemorare performate de comunități tributare emoțional trecutului imperial și susținute activ de discursul puterii profilează o disensiune cu practicile de comemorare a victimelor sistemul sovietic. Instaurarea regimurilor comuniste în Basarabia ca urmare a evenimentelor din 1940, 1944 și 2001 au avut drept consecință campanii ideologice de convertire a memoriei colective. Deși constatăm perioade relativ scurte de timp pentru (re-)formarea conștiinței colective, în memoria colectivă s-au înrădăcinat anumite scheme cognitive, încât, astăzi, în Republica Moldova există cel puțin două discursuri dominante. Promovarea unui discurs în detrimentul celuilalt, la nivelul autorităților generează potențiale contradicții și confruntări în interiorul societății. Memoria colectivă este ancorată în evenimentele din - 1812, 1918, 1940, 1944, 1989-92 - ceea ce suscită reticența societății la proiectele ideologice inițiate de guvernarea comunistă, iar comunitățile autohtone și-au elaborat mecanismele proprii de

⁷² Ion Țurcanu, *Istoricitatea Istoriografiei. Observații asupra scrisului istoric basarabean*, Chișinău, 2004, p. 245.

⁷³ Tzvetan Todorov, *op. cit.*, p. 9.

⁷⁴ *Ibidem*, p. 23-24.

perpetuare a identității colective, axate pe valorile ancestrale: religie, familie, munca cotidiană, tradițiile etno-culturale, opuse valențelor politice ale discursului puterii. În acest caz, tradiția memoriei, comemorării, alături de limbă și istorie, reprezintă în Republica Moldova o rezistență a memoriei colective împotriva amneziei promovate de discursul ideologic.

Excesul unei memorii în detrimentul celorlalte, manipularea cu imaginile trecutului și legitimarea puterii prin referință la anumite evenimente, locuri, personalități etc. stimulează existența memoriilor competitive și a tensiunilor din societate. Astfel, supremația discursului puterii asupra memoriei colective nu numai că exclude discursurile alternative de control asupra unei identități naționale, dar și menține superioritatea dimensiunii naționale asupra altor forme de identitate colectivă. În rezultat, unghiul preponderent ideologizat de investigație retrospectivă a împins discursul istoric, lent și inexorabil, în sfera de captație a Puterii.

În baza celor menționate anterior, considerăm oportună pentru procesul de restituție istorică din Republica Moldova definirea conceptuală a memoriei colective prin „cunoștințele neoficiale și ne-autorizate ce reprezintă conștiința colectivă a tuturor grupurilor”⁷⁵. *Memoria colectivă* constituie una din dimensiunile discursului neoficial despre trecut, promovat în practicile de comemorare și de cotidian performate de oamenii de rând, prin abstractizare de la structurile, politicile și discursul puterii. În perioada post-totalitară, memoria colectivă se află în discrepanță evidentă cu *memoria oficială* manipulată și protejată de stat întru consolidarea societății prin implicarea violentă în discursul memoriilor colective; ea constituie discursul și politicile oficiale despre trecutul glorios, promovate în practicile de comemorare și cotidian performate de structurile puterii și de comunitățile loiale discursului oficial.

Acest context face imposibilă aplicarea conceptului *memorie publică și memorie privată*, specifice societăților cu democrații consolidate.⁷⁶ În Republica Moldova atestăm o tendință evidentă de reorganizare a memoriei oficiale din partea discursului puterii, în baza paternelor și clișeele ideologice moștenite din perioada sovietică, promovate alături de proiectul ideologic de construcție a națiunii în acest spațiu.

În ceea ce privește tematica studiilor de memorie colectivă în Moldova post-sovietică, constatăm o deschidere atât pentru istoria recentă, cât și pentru trecut. Deși „memoria este un mod de manifestare a prezentului, ea poate fi și răbufnirea trecutului pe scena prezentului, a unui trecut uitat, refulat, insuficient susținut de acțiuni de rememorare sau de grupuri purtătoare de memorie”⁷⁷. În planul memoriei colective, atestăm un întreg spectru de „pete albe” ce lasă în umbră trecuturi traumatizante și

⁷⁵ Paul Connerton, *op. cit.*

⁷⁶ Cf.: Dejan Jovic, *Official Memories in post-authoritarianism: an analytical framework*, in *Journal of Southern Europe and the Balkans*, vol. 6, nr. 2, 2004.

⁷⁷ Jean-Charles Szurek, *op. cit.*, p. 56.

”neautorizate” de discursul oficial. Subiectele de investigație care se lasă întrevăzute în încercările de restituție istorică din acest spațiu se ancorează, în special, în perioada secolului trecut precum războaiele, etapele instaurării regimului comunist, colectivizarea, naționalizarea, deportările etc. Conturarea unor noi imagini și atitudini ale celor care au trăit istoria ne ajută să cunoaștem și să ne asumăm aceste trecuturi, așa cum s-a întâmplat într-o serie de state post-totalitare. Or, memoria colectivă într-o societate democratică admite justețea și mesajul memoriilor opuse, constituind în ansamblu o „comunitate de memorii” compatibile, deși competitive, îndemnând la „o memorie democratică a trecuturilor traumatizante”⁷⁸.

O soluție de gestionare a trecutului în țările din Europa de Est, în opinia istoricului T. G. Asch ar trebui să se țină cont de patru întrebări fundamentale: (1) dacă e necesară evocarea și examinarea trecutului dureros sau e mai profitabilă strategia ignorării acestuia și privirii spre viitor; (2) când trebuie să ne aducem aminte?; (3) cine trebuie să o facă?; (4) cum?⁷⁹. În cazul Republicii Moldova, o reconsiderare a relației între imaginația istorică și noua percepție a memoriei poate demara prin analiza de conținut a *structurilor memoriei*⁸⁰ care să re-pună în valoare memoria și să depășească uitarea dirijată de discursul oficial prin manipularea cu mecanismele de rememorare și uitare selectivă.

Imperiozitatea studiilor de memorie colectivă se confruntă în spațiul post-totalitar nu numai cu dileme metodologice, dar cu pluralitatea surselor și a discursurilor vizavi de aceeași problemă. Încercarea de a contura surse și discursuri alternative despre trecut poate revigora nu numai procese de rememorare selectivă, ci și de uitare/amnezie selectivă, provocate de mecanismele de stocare, transmitere și selectare a memoriei în comunitățile post-totalitare; „Memoria victimelor comunismului este încă fragilă. Insuficient recunoscută și instituționalizată, periferică, atingând doar unele grupuri sociale, îndeosebi victime sau descendenți. Ea nu a fost asumată de toate forțele sociale, indiferent de opțiunea lor politică sau ideologică, ca în cazul Holocaustului.”⁸¹

Gubernările autoritare, atât în perioada sovietică cât și post-sovietică, rămân a fi preocupate nu de trecutul în sine, până la urmă, ci de trecutul raportat la nevoile prezentului și la perspectiva dezvoltării viitoare. Așanumitele „recuperări” ale tradițiilor naționale și „readuceri” în memorie a figurilor istorice constituie mai degrabă un program ideologic, valoarea lor fiind cea de prefigurare și de simbol; un simbolism militant, deși uneori anacronic. Fenomenul de „inventare” a noilor tradiții și renaștere a „trecutului glorios”, demolarea vechilor monumente și înălțarea

⁷⁸ *Ibidem*, p. 52.

⁷⁹ Apud: Adrian Neculau, *op.cit.*, p.195.

⁸⁰ Kerwin Lee Klein, *op. cit.*, p 129.

⁸¹ Adrian Neculau, *op. cit.*, p. 195.

monumentelor noi – reprezintă doar cele mai „evidente” segmente ale procesului de identificare a societății în contextul noilor schimbări.

Apelând la perspectiva Durkheimiană, constatăm în comunitățile din Republica Moldova tendința de evocare a ritualurilor și practicilor de comemorare ca mecanisme de solidarizare a comunității și nu de contexte pentru dispute și contestări sociale, culturale, politice. Iar, vorbind despre paternelle identitare ancorate în memoria colectivă, constatăm devotamentul și pietatea cu care sunt performate acestea.⁸² Memoria colectivă, grație prezenței sale în orice acțiune de percepție, reflecție, comunicare, constituie una din condițiile esențiale pentru discernământul identitar al fiecăruia. Memoria colectivă devine astfel mediul principal în care se construiesc identitățile.

Studiile consacrate memoriei colective recunosc unanim ideea privind posibilitățile nelimitate ale puterii de a dirija conștiința individuală și colectivă prin manipularea cu imaginile trecutului. Autoritățile, în Republica Moldova, sunt interesate nu numai să rescrie istoria, dar și să reorganizeze memoria colectivă, în pofida reticenței acesteia la schimbări radicale și discordante. Menționăm aici, după cum încearcă să demonstreze și Vladimir Tismăneanu, că mândria națională nu conține în sine nimic rău. Tragedia se declanșează atunci când acest sentiment natural încetează să însemne doar „dragostea pentru micul grup de care aparținem în societate” și se exacerbează, devenind o ideologie a ostilității, urii și invidiei.⁸³ Competiția pentru simboluri și monopolizarea imaginilor din memoria colectivă devine deseori segmentul principal din lupta pentru liderism politic. „Noile puteri impun o altă lectură a istoriei, încercând cu orice mijloc să-și descopere precursorii cu idei analoage, care devin suportul ideologic (și magic) al propriilor activități.”⁸⁴ Despre inevitabilitatea ancorării noilor realități în istorie cu rol de legitimare, dar și despre imperiozitatea studiului obiectiv al acestora, Al. Zub în lucrarea *Istorie și finalitate. În căutarea identității* menționează: „În istorie se caută, de regulă, temeiurile legitimității și tot la resursele ei, altfel interpretate, fac apel contestatarii, cei interesați să instituie alte legitimități. De aici „supravegherea” istoriei, emiterea de discursuri paralele sau contradictorii, care tocmai pentru că se opun unele altora stimulează spiritul critic.”⁸⁵

Deși s-ar părea că acest fapt confirmă teoria lui Halbwachs despre existența mai multor memorii colective în societate, în cazul de față este vorba nu atât de o multitudine a memoriilor colective, cât de existența paralelă a unor reprezentări sociale opozante pe marginea aceluiași subiect.

⁸² Ludmila Cojocari, *Problemy pamjati i identičnosti v posttotalitarnyh gosudarstvah. Na primere Respubliki Moldova*, in *Perekhrjostki. Žurnal Issledovanij Vostočnoevropeiskogo Pogranič'ja*, nr.3-4, Minsk, 2005.; Idem, *Practici de comemorare în Republica Moldova; paterne ideologice versus structuri ale memoriei colective*, in *Revista Discobolul*, nr. 106-107-108, Alba Iulia, 2006.

⁸³ Vladimir Tismăneanu, *op. cit.*, p. 196.

⁸⁴ Al. Zub, *Istorie și finalitate. În căutarea identității*, Iași, 2004, p. 42.

⁸⁵ *Ibidem*, p. 31.

Septimiu Chelcea, în studiul despre *Reorganizarea memoriei sociale în tranziția postcomunistă*, se întreabă retoric dacă poate o societate funcționa „cu memorie colectivă discordantă în raport cu prezentul și în discrepanță cu proiectul istoric?”⁸⁶. Studiile efectuate până în prezent afirmă imposibilitatea acestui lucru, constatând că trecutul istoric se încorporează să trăiască prin memoria colectivă⁸⁷, iar „*interferența retroactivă* face dificilă obținerea unei imagini corecte asupra prezentului”⁸⁸, cel puțin dacă ne referim la istoria de *longue durée*.⁸⁹

Procesul de rescriere a istoriei urmează a fi parcurs în Republica Moldova nu numai pentru a ne cunoaște trecutul sau pentru provocarea vechilor traume, amintiri dureroase și crize de identitate, dar și „pentru a ne detașa cu inteligență de moștenirile lui dureroase”⁹⁰. Preocuparea pentru discursul memoriei coroborat cu cel al istoriei ne permite să ne îndepărtăm de prezent oferindu-ne însă avantajele conștiinței curate.

Concluzii

Procesul de constituire a memoriei și cel de restituție a istoriei nu au loc în izolare unul față de altul. Sunt de remarcat, totuși, căile diferite de transmitere și reprezentare a trecutului de memoria și, respectiv, istoria împărtășită.⁹¹ Principalul aspect de interacțiune între memoria post-totalitară și demersul istoriografic ține de dimensiunea morală, psihologică și politică a unui trecut care etalează nevoia de justiție și de calificare a perioadei totalitare. Studiile de memorie oferă oportunitatea de a accepta/recunoaște caracterul negociat, selectiv, orientat și raportat la prezent și relativ al reprezentărilor istorice, deși insistând asupra faptului că experiențele pe care aceste reprezentări le reflectă nu pot fi manipulate la dorință.⁹²

Instrumentalizarea abuzivă a trecutului este atestată deseori în spațiul post-totalitar în virtutea unor „prejudecăți moștenite, al părerilor confortabile despre sine și propria colectivitate, al sentimentelor, orgoliilor și stărilor de spirit create de profesarea îndelungată a unei anumite table de valori”⁹³. În acest context, istoria, ca cea mai familiarizată cu trecutul, are nevoie de re-scrierea și verificarea periodică a propriului discurs „fie sub presiunea acumulării de noi fapte, fie sub impactul schimbărilor de paradigmă, fie datorită influenței asocierii altor discipline”⁹⁴. „Politicul însă

⁸⁶ Septimiu Chelcea, *Reorganizarea memoriei sociale în tranziția postcomunistă*, în *Anatomia societății posttotalitare*, Chișinău, 2002, p. 64.

⁸⁷ Pierre Vidal-Naquet, *Mémoire et histoire*, în *La Recherche*, nr. 267, Paris, 1994, p. 726.

⁸⁸ Septimiu Chelcea, *op. cit.*, p. 64.

⁸⁹ Cf.: Fernand Braudel, *Timpul lumii*, București, 1989.

⁹⁰ Radu Ardevan, *Istoria - De ce? Cum? Pentru cine?*, în Toader Nicoară (ed.), *Studia Universitatis „Babeș-Bolyai”*. *Historia*, vol. 50, nr. 2, 2005, p. 232-35

⁹¹ Rubie Sharon Watson (ed.), *Memory, history, and opposition under state socialism*, Seattle, 1994, p. 9.

⁹² Aleida Assmann, *Erinnerungsraume*, Munhen, 1999, p. 249-250.

⁹³ Radu Ardevan, *op. cit.*

⁹⁴ Liviu Antonesei, „*Închiderea*” și „*Deschiderea*” istoriografiei, în *Xenopoliana*, I, nr. 1-4, 1993, p. 5.

a mers mereu împreună cu discursul istoric, l-a intersectat, înrâurit, distorsionat, falsificat mai ales sub dictatura comunistă, ceea ce reclamă acum, în plină criză a ideologiilor, precauții speciale de metodă în efortul de recuperare a demnității istoriografice.”⁹⁵

În Moldova post-sovietică discernem în continuare *memoria colectivă* de cea *oficială*, fapt ce face imposibilă aplicarea conceptelor *memorie publică* și *memorie privată* în studiile de restituție istorică. Promovarea din partea discursului puterii a procesului de reorganizare a memoriei oficiale, în baza paternelor și clișeele ideologice moștenite din perioada sovietică, alături de proiectul ideologic de construcție a națiunii în acest spațiu, face imperios necesară aplicarea elaborată a principiilor teoretice și metodologice de studiere a memoriei colective și a mecanismelor de constituire, stocare și transmitere a acesteia.

Așa cum menționa Lowenthal, „celebrat sau respins, îngrijit sau ignorat, trecutul este omni prezent”⁹⁶. Cercetările de memorie colectivă - materie vastă și complexă, susceptibilă, evident, de analize multiple au numai de câștigat în Republica Moldova. În opinia noastră, după colapsul totalitarismului, Republica Moldova ca și întreg spațiul Sud-estului European a devenit un „loc al memoriei”, iar pluralismul metodologic aplicat în studiile de memorie colectivă din străinătate deschide largi posibilități pentru explorarea trecutului.

Recenzent: dr. Andrey V. Dakhin
01.07.2007

⁹⁵ Al. Zub, *Argument*, in *Xenopoliana*, I, nr. 1-4, 1993, p. 2.

⁹⁶ David Lowenthal, *op. cit.*, p. 7.

“NO ONE IS FORGOTTEN, NOTHING IS FORGOTTEN”: SECOND WORLD WAR COMMEMORATION IN POST-SOVIET MOLDOVA. MEMORIAL COMPLEX “CAPUL DE POD SERPENI”¹

*Gabriela Popa,
Florence, Italy*

Abstract

This article explores Second World War commemorations in post-soviet Moldova through analyzing the building and inauguration of the Memorial Complex “Capul de Pod Serpeni” (Bridgehead Serpeni) in 2004. In post-soviet Moldova the “struggles for public articulation” of the Second World War memory have been monopolized by the pro-Soviet discourse, the pro-Romanian one being associated as being “fascist” and thus silenced. I will argue that by imposing a singular sanctioned history of the Second World War, or what Maria Bucur called “usable national history”, public authorities aim at social mobilization and at searching the national unity and legitimization.

¹ This article is based on the MA Thesis “From “Commemoration”to “Memorial”: Re-shaping the Memory of the Second World War in Moldova. Memorial Complex “Capul de Pod Serpeni”, defended on 15 June 2005, History Department, Central European University, Budapest, Hungary.

On 24 August 2004 in village Serpeni (East from capital-city Chisinau) was officially opened the Memorial Complex “Capul de Pod Serpeni”, an abandoned Soviet idea of the Great Patriotic War memorialization. The need for a Memorial dedicated to the Liberation of Moldova from fascist occupation was expressed in the context of the 40th Anniversary of the Liberation, i.e. 1984². The Moldavian Soviet State Institute for Planning and Architecture “Moldgiprostroï” was assigned to elaborate possible models and projects of the Memorial. Until 1989, the main works of the Memorial were completed, however, as a result of the collapse of Soviet Union, the project was later neglected. As it was pointed by the representatives of the Institute “Urbanproiect”, the successor of the Soviet State Institute for Planning and Architecture “Molgiprostroï”, the Memorial was not finished immediately after the independence (i.e. beginning 1990s), due to the absence of the financial support and the lack of “political willingness”³. Thus the Second World War commemorations became irrelevant in the context of national liberation movement from the end of 1980s beginning on 1990s in Moldova. What Soviet propaganda identified as “liberation”, National liberation movement translated as “occupation”. The struggle for national identity and state legitimization generated new places of memory which were meant to crystallize and sustain the collective memory of the newly independent state.

Through this article I argue that for the public authorities the Memorial Complex “Capul de Pod Serpeni” has the role of social mobilization and search for the national unity through a singular *sanctioned history* of the Second World War or what Maria Bucur called “usable national history”. Yet, as Roger Brubaker and Margit Feischmidt correctly emphasized, “while the ‘search for a usable past’ is chronic, as the constructivist literature on memory has richly demonstrated, ‘usable pasts’ are not all that easily found or invented, and not all pasts are equally ‘usable’ for present purposes”⁴. In the case of Second World War memory and commemoration in post-soviet Moldova these controversies were generated and reflected, on the one hand, by the highly politicized and exclusivist commemorative practices and, on the other hand, by shadowing private and / or individual memory.

T. G. Ashplant, Graham Dawson and Michael Roper have theorized the significance of war memory and commemoration at the beginning of the twenty-first century, referring primarily to two paradigms in studying war memory and commemoration. The first is the *fundamentally political*, which they propose based on the work of Benedict Anderson⁵ and Eric

² Personal interview Semion Soihet, the Architect of the Memorial Complex “Capul de Pod Serpeni”, 14 April 2005.

³ Personal interview V. Eremciuc, Architect at “Urbanproiect” Institute, 8 April 2005.

⁴ Roger Brubaker and Margit Feischmidt, 1848 in 1998: The Politics of Commemoration in Hungary, Romania, and Slovakia, *Society for Comparative Study and History* (2002), 702.

⁵ Benedict Anderson, *Imagined Communities: reflections on the origin and spread of nationalism* (London: Verso, 1991).

Hobsbawm⁶ that is, “as a practice bound up with rituals of national identification, and a key element in the symbolic repertoire available to the nation-state for binding its citizens into a collective national identity”. ‘The nation’ is seen as a collectivity defined by its own ways of imaginings itself and the identity of those who belong to it.⁷ Anderson locates at the center of this process those ‘ghostly imaginings’ whereby the living generations feel their connection with the dead who belong to the ‘same’ national community, thus securing the nation’s imagined continuity and transcendence of time.⁸ For Anderson, tombs of Unknown Soldiers are the quintessential figures of such imaginings: evoking both the sacrifice that may be required from the citizens as the cost of belonging, and the means by which the nation-state persuades its citizens to die for it. Such imaginings can be “invented” as “traditions”, according to Eric Hobsbawm, who defines the term as a set of practices, normally governed by overtly or tacitly accepted rules and of a ritual or symbolic nature, that seek to inculcate certain values and norms of behavior with repetition, that automatically implies continuity with the past.⁹ If possible, Hobsbawm continues, they normally attempt to establish continuity with a suitable historic past.¹⁰ Thus, Hobsbawm emphasizes that “the historic past into which the new traditions are inserted need not to be lengthy, stretching back into assumed mists of time. [...] However, insofar as there is such reference to a historic past, the peculiarity of ‘invented traditions’ is that the continuity with it is largely fiction. In short, they are responses to novel situations which take the form of reference to old situations, or which establish their own past by quasi-obligatory repetition”.¹¹ The past is constructed and reconstructed to suit the needs and purposes of each succeeding generation, thus the search for “usable past” involves not only highly selective memory and a “good deal of forgetting”, but also “invention”¹². For the Moldovan case, the “constructivist” discussions¹³ on memory politics and commemorations are useful in identifying how the interpretations of the Second World War events (in our case the Battle of

⁶ Eric Hobsbawm, and Terence Ranger (eds.), *The Invention of tradition* (Cambridge: Cambridge University Press, 1992).

⁷ Cited in T.G Ashplant, Graham Dawson and Michael Roper, “The Politics of war memory and Commemoration: contexts, structures and dynamics”, in T.G. Ashplant, Graham Dawson and Michael Roper (eds.), *The politics of war memory and commemoration* (London: Routledge, 2000).

⁸ T.G Ashplant, Graham Dawson and Michael Roper, “The Politics of war memory and Commemoration: contexts, structures and dynamics”, in Ashplant, T.G., Graham Dawson and Michael Roper (eds.), *The politics of war memory and commemoration* (London: Routledge, 2000).

⁹ Eric Hobsbawm, and Terence Ranger (eds.), op. cit.

¹⁰ Ibidem.

¹¹ Ibidem, 2.

¹² Eric Hobsbawm, and Terence Ranger (eds.), op. cit.

¹³ See Roger Brubaker and Margit Feischmidt, “1848 in 1998: The Politics of Commemoration in Hungary, Romania, and Slovakia”, *Society for Comparative Study of Society and History*, (2002), 700-744.

Serpeni) are being reflected in “inventing” traditions for Moldovan identity construction.

The second paradigm for approaching war memory and commemoration refers to the *fundamentally psychological*. In this explanation mourning is understood as being a human response to the death and suffering that war engenders on a vast scale¹⁴ and uses Jay Winter’s¹⁵ observation how individual grief is translated into public mourning, as a response to the traumatic impact of death in war¹⁶. Individual grief therefore is alleviated through being symbolized in shared forms of commemoration. This psychological view of commemoration presumes an organic relationship between the individual, social agencies, and civil society, and the nation-state, which Ashplant argues “takes the politics out of mourning”.¹⁷ In so doing, it projects a contemporary emphasis on the recuperative function of narrative back to both the commemorative activities and to the psychic realities of people in the past.¹⁸ In the case of the Memorial Complex “Capul de Pod Serpeni”, the construction of which was highly politicized, the debatable and contested issues regard the involvement of the Communist Government and Communist Party in finalizing the Monument. Moreover, the civil sector was represented only by the Organization for Protection the Rights of Slavs in Moldova “VECE”. Consequently, the officially promoted narrative is mostly pro-Russian, giving the fact that more than a half of the financial support came from the Russian Federation.

The idea to finish the abandoned Memorial was re-launched by the Communist Government in 2002 at the suggestions and insistence of the Organization for the protection of Slavs Rights in Moldova “VECE”, in the context of the preparations for the 60th Anniversary of Liberation of Moldova from Fascist Occupation (August 2004) and the 60th Anniversary of the Victory in the Second World War / Great Patriotic War (May 2005). I would like to provide here some details concerning the revival of Second World War remembrance in Moldova and metamorphosis which occurred in reference to the post-Soviet commemorative practices. The Second World War commemorations started to be officially celebrated during P. Lucinski’s mandate (i.e. 1997). Russian community have had a significant role in promoting campaigns of protecting Second World War monuments and memorials and celebrating most important dates of the Great Patriotic War. The Organization for Protecting the Rights of Slavs in Moldova “VECE” have done the most successful work in this regard not only by restoring directly through own efforts monuments dedicated to Second

¹⁴ T.G. Ashplant, Graham Dawson and Michael Roper (eds.), op. cit.

¹⁵ Jay Winter and Emmanuel Sivan (eds.), *War and remembrance in the twentieth century* (Cambridge: Cambridge University Press, 1999).

¹⁶ T.G. Ashplant, op. cit., 8.

¹⁷ *Ibidem*.

¹⁸ *Ibidem*. 43.

World War, but also by persuading local and central public authorities to involve directly to preserve the legacy of the soviet period. The most publicized and, probably successful campaign, was “*No one is forgotten, nothing is forgotten*” that aimed at rebuilding and restructuring the Second World War memorials, monuments and military cemeteries from Moldova. Thus the Museum dedicated to Second Ukrainian Army from village Malinovsoke (Balti) was rebuild and reopened in 2002. The same event included the opening of the Heroes Avenue in the same village dedicated to the Liberation of Moldova from Fascist Occupation and to the Soviet soldiers who were decorated with the medal “Hero of Soviet Union”.

In a historical perspective, the Battle of Serpeni, as an episode of Iasi - Chisinau Operation, was of minor importance from the military point of view, being a distractive maneuver of the Soviet Commandment for the German troops, following the scenario of the Battle of Stalingrad. According to the interpretation of the post-Soviet historiography, the battle was a massacre, more than 11.000 Soviet solders being killed. The complexities in interpreting the battle then and now derive, among others, from two issues. On the one hand the commemoration of the battle through the Memorial from Serpeni does not include the “mourning” dimension, thus attributing to it a much politicized aspect, and on the other hand the participation of Romanian/Moldavian local population on both sides had generated the phenomenon of the “uncommemorated loss”, through commemoration of the Soviet soldiers only.

On the left-hand side of the Memorial is a stylized Christian Altar (Chapel of Grief) with several levels of granite. In the middle of it is placed a safe which contains the Memory Book with the list of around 11 000 names of the Soviet soldiers killed during the Battle from Serpeni-Puhaceni.¹⁹ There have been strong debates among the architects of the Memorial regarding the issue of which dead should be commemorated through this Memorial with the proposal to include in the list the names of the local Romanian (Moldovan) soldiers who fought on the side of the Romanian army. The problem comes from the fact that until 1944 the territory of the present Republic of Moldova was under the Romanian and German control. Thus, a part of the local population was mobilized in the Romanian army (i.e. german-fascist). However, after the dismissal of General’s Antonescu regime in Romania, on 23 August 1944 and Romania’s adherence to the anti-Fascist Coalition, the local population fought in cooperation with the soviet troops until the final victory in May 1945. In this context, the historians and architects involved in the construction of the Memorial Complex proposed to include in the Memory Book the names of the local population killed during the Battle of Serpeni. According to the B. Eremciuc, the architect of the Memorial, President Vladimir Voronin, who was personally involved in the finalization of the Memorial, suggested

¹⁹ Personal interview V. Eremciuc. 8 April 2005.

during one of the working meetings that these soldiers “should be commemorated in Bucuresti and Berlin”.²⁰ Thus the idea was abandoned for “an unlimited time.”²¹

On the right-hand side of the Memorial Complex are 22 granite blocs with names of the armies and divisions which participated in the battle as well as the Grave of the Unknown Soldier with the inscription characteristic for the majority of the post-soviet memorials and monuments dedicated to the Great Patriotic War - “*Your name is unknown, your deed is immortal*”. On the perimeter of the Memorial there are no inhumations of the victims of the Battle of Serpeni. The victims of the Battle were inhumed in dozens of collective graves on the bank of river Nistru, the majority of which were destroyed by natural conditions (floods), or were not marked initially, the information about their location being lost. The biggest preserved collective grave is situated at 1.5 km distance from the Memorial Complex and it contains according to the estimations several thousands remains of the Soviet soldiers. The proposal of exhumation, possible identification and re-inhumation on the territory of the Memorial Complex of the remains from this grave was abandoned due to the lack of financial and logistical support. The future plans of development of the Memorial Complex include arranging a Christian cross at the place of the common grave.

In the center of the Memorial Complex is placed the Eternal Flame from granite and bronze. Behind it are two columns, on which is a Christian cross with a decorative bell. The religious elements of the Memorial Complex were included during the finalization of it, and the idea came from the architects who insisted to give to the finalized memorial a “Christian aspect”. In addition to that, the opening ceremony of the Memorial included an Orthodox liturgy for the commemoration of the dead, eliminating and marginalizing the non-Christian dead.

The official/public narrative enforced a *monolithic* mode of commemorating the Battle of Serpeni, which on the one hand left no space for the other perspectives and on the other hand generated the phenomenon of the *uncommemorated loss*²², as described in the case of the

²⁰ Ibidem.

²¹ The official position regarding recognition of veterans who fought on the side of Romanian army until August 1944 of the present government has been ambiguous. In March 2005 Vladimir Voronin declared that on the occasion of 60th Anniversary of the Victory in Great Patriotic war, the veterans on Romanian army will also beneficiate from financial awards and support. This provoked a negative reaction of the Russian Ministry of Foreign Affairs, which qualified it as “an insult of the memory of those killed in the fight against Nazi regime.” The President defended his decision but appealing to the Law regarding the veterans, which equaled the rights of Soviet Army veterans with Romanian army veteran in 1993. Taking this into consideration, it is unclear why in the case of Memorial Complex Serpeni only the Soviet Army soldiers are commemorated. As V. Eremciuc said, probably when a new government will come to power it will be possible to include the other list of dead and to commemorate the whole local population killed in the Battle of Serpeni.

²² Catherine Merridale uses the term in her book *Night of Stone* with reference to the death and mourning in Soviet Russia after the end of Second World War.

Memory Book with the names of the commemorated and remembered dead. Thus memorials, to follow Catherine Merridale's idea, "assign a shape to memory, but [...], precisely by their selectivity [...] can also freeze it".²³ As pointed by T.G. Ashplant, Graham Dawson and Michael Roper, frequently, the demand for recognition also involves claims for material compensation and reparation requiring some form of official investigation in the political or legal spheres, thus acting as a further stimulant to public debate²⁴. In the case of the survivors of the Operation Iasi-Chisinau, no demand for public recognition of their experience, testimony and current status as 'victims' and 'survivors' was expressed.

Through the official interpretation of the Second World War events, the re-contextualization of the Battle of Serpeni occurred. While the public discourse aims at presenting the Battle from Serpeni-Puhaceni as being one of the crucial during the Iasi-Chisinau Operation associating it with the general effort of Moldovan society towards liberation of the country from German occupation, the events from the summer 1944 are represented in the private and individual remembering as being a massacre of the Soviet troops and an "extremely bloody" military confrontation. The fundamental constants of the collective memory of the local population are rather connected with the notion of *massacre* than *sacrifice*, *loss* than *victory*. The situation that I have described encapsulates the contradictions of the public ritual and the private mourning, the contrast between the people's own remembrance and the ceremonies of the official triumph being evident.

As shown by Peter Carrier in his review of the *Denkmale und Kulturelles Gedchtnis nach dem Ende der Ost-West-Konfrontation* the restoration of pre-socialist and anti-socialist symbols of resistance has been common to several countries following the upheavals of the early 1990s. He restates the argumentation of the contributors of the book, who argued that most of post-socialist countries have embarked on a process of restoration of the symbolic canon of the pre-socialist era. In the case of Estonia, for example, following the independence of in 1991, cultural memory was 'materialised' in a series of measures taken locally in order to remove the monuments honoring the Soviet Soldiers killed during Second World War and / or restore memorials commemorating the Estonian war of independence of 1918-1920. As argued by Peter Carrier, the similar processes took place in Czech Republic, Hungary, and Russia.

Following the Osborne's argument that the "elite groups and/or political authority have always sought to organize public space to communicate to the public a particular kind of national consciousness", we argued that in the case of the Memorial Complex "Capul de Pod Serpeni", the construction of which was highly politicized, the debatable and contested issues are connected to the involvement of the Communist Government

²³ Catherine Merridale, op. cit., 381.

²⁴ T.G. Ashplant, op. cit., 3.

and Communist party in finalizing the Memorial. Moreover, the civil sector was represented only by the Organization of Protection of the Rights of Slavs in Moldova “VECE”. Consequently, the officially promoted Second World War commemorative narrative have been mostly pro-Russian, other perspectives, as the pro-Romanian one is, have been minimized or totally ignored. The avoidance and ignorance of the idea of mourning and grief, as in the case of the “uncommemorated loss” or Book of Memory, makes the case of the Memorial Complex special, contradicting T.G. Ashplant’s assertion the “politics of war memory and commemoration always has to engage with mourning”. Of a significant interest in this case is the response of private memory to the official narrative of the Second World War commemorative practices, which might be the subject of a future research.

Thus, the politics of war memory and commemoration is precisely the struggle of different groups to give public articulation to, and hence gain recognition for, certain memories and narratives within which they are structured. The history of war memory and commemoration involves tracing the outcomes of particular struggles. In post-soviet Moldova the “struggles for public articulation” of the Second World War memory have been monopolized by the pro-Soviet discourse, the pro-Romanian one being associated to fascist Germany and thus minimized. Problematic in this case, as I show, is that a part of the local population, which fought on the side of Romanian army, have been omitted from the commemoration and reduced to silence.

As Brian S. Osborne has argued, it is the nature of the public reaction to monuments that determines whether or not they serve as passive visual statements contributing to social cohesion, or as active elements in a public discourse of redefinition²⁵. He points that the elite groups and/or political authority have always sought to organize public space to communicate to the public a particular kind of national consciousness, a conformity to a particular public order. Often, states nurture a patriotism that is akin to a civil state religion—sometimes marked by an unholy alliance between church and state—in which capitals, cemeteries, national monuments, cenotaphs are elevated to sacred spaces. However, as Levinson argues, anyone can play the game of “identity politics” and “there is rarely a placid consensus” upon which the state may build.²⁶ Consequently, rather than being sites of consensus building, public space and its population of carefully selected monuments and statuary become contested terrains.²⁷ Both a monument and its significance are constructed in particular times and places, contingent on the political, historical, and aesthetic realities of

²⁵ Brian S. Osborne, *Landscapes, Memory, Monuments, and Commemoration: Putting Identity in Its Place*. (draft) www.metropolis.net (Accessed on 5th May 2005).

²⁶ Sanford Levinson, *Written in Stone: Public Monuments in Changing Societies* (Durham N.C.: Duke University Press, 1990).

²⁷ Brian S. Osborne, “Figuring Space, Marking Time: Contested Identities in Canada.” *International Journal of Heritage Studies* (1998), 2, 23-40.

the moment.²⁸ Places of memory are buttressed by ritualized acts of commemoration intended to prompt, nurture, and focus specific recollections of the past which are intended to advance particular emotions, beliefs, and ideologies.²⁹ Thus, nations demonstrate their continuity with a particular identity that is reinforced by performance, mass participation, and repetitive re-enactment.³⁰ As Connerton puts it, such commemorative ceremonies constitute a “theatre of memory” whose performances remind a community of its identity through a “master narrative” that engenders the sense of a “collective autobiography”.³¹ Taken together, therefore, monuments, commemorations and public participation in them comprise “the *practice* of representation that enacts and gives social substance to the discourse of collective memory”.³² They serve “to anchor collective remembering...in highly condensed, fixed, and tangible sites”.³³

I would conclude by emphasizing that the commemorative practices of the Second World War post-Soviet Moldova as well as the history of Memorial Complex “Capul de Pod Serpeni” illustrate the issues of changing memory and meanings in changed historical contexts, the importance of public struggle over the meanings and interpretations of the Soviet past and its role in the legitimization of the Moldovan statehood and identification of cultural and historical narratives.

²⁸ James E. Young, “The Counter-Monument: Memory Against Itself in Germany Today.” in W. J. T. Mitchell (ed.), *Art and the Public Sphere* (Chicago: University of Chicago Press, 1990), 6-13.

²⁹ Brian Osborne, *op. cit.*

³⁰ *Ibidem*

³¹ For more details see Connerton, Paul. *How societies remember*. (Cambridge: Cambridge University Press, 1989) 48-50.

³² Daniel J. Sherman, *The Construction of Memory in Interwar France* (Chicago: UCP, 1999), 186.

³³ Kirk Savage, *op. cit.*, 130-1.

Memorial Complex “Capul de Pod Serpeni”

(Pictures taken in April 2005 by Judith Rasson, Virgiliu Birladeanu and the author)

Picture 1: Memorial Complex
“Capul de Pod Serpeni”.
General view

Picture 2: Memorial Complex
“Capul de Pod Serpeni”.
Eternal Flame and Chapel of Grief

Picture 3: Memorial Complex “Capul de Pod Serpeni”. Arch of Glory with the Christian cross and decorative bell

Recenzeit: dr. Jennifer Cash
01.07.2007

HOW IS A HISTORICAL STORY ABOUT THE REVOLUTION [OR THE PAST] POSSIBLE?

*Marek Woźniak,
Lublin, Poland*

Abstract

One of the most important question we link with historical researches is about relationship between the past and the pictures of the past which are result of historians' work. In this article I try to deal with the problem by an attempt to give an answer to the trouble of some cultural prejudices that determine the historians' work. In this context one of the most important aims of paper is an attempt to show how the historical knowledge is build (possible)? How can historians reconstruct and describe the past? Can historians create some historical events? And – at last – how can they do it? I try to show those differences in experiencing history – or experiencing revolution which we use as an example – which are the results of some differences in cultural experience and which have an influence on describing the past (revolution) by historians. In other words I believe that differences in experience of the past determine the pictures which are given by historians. In this way I think about historiography as a record of how someone experiences the world and the past. I try to find some cultural premises that steer historical investigations. In other words I try to find something we call światopogląd (worldview) which we understand as a set of devices (categories) in which historians domesticate the world and history in order to give credence to their own vision of the world and by which they express their way of experiencing history.

First I must say that when I use the term ‘revolution’ I combine it not only with some historical event or phenomenon but – first of all – as an idea that plays a huge part in perceiving the past. I think that this idea imposes the way in which historians look at the past and in consequence it has an influence on the pictures of the past that they present in their books. ‘Revolution’ might be perceived as a pattern, which organises this picture. What’s more historians try to link this pattern with their own ‘experiences’. In a more general sense: they try to reconcile their cultural experiences with the event – revolution – by its ‘objectivisation [or naturalisation]’. In this sense historians place the event in their own imagination of the historical process. By this, ‘revolution’ might be – for example - an “essential element for the social change” or a “component of the crisis of civilisation”.¹ And by this kind of ‘rationalisation’ historians firstly give voice to their own ‘philosophy of history’ or ‘historiosophy’ and – secondly – they transmit [give] some value to the notion of revolution. What’s more – just like in the case of mythical knowledge – we deal with a form of ‘objectivisation’ or ‘naturalisation’ that makes the historian’s description or representation of the past seems ‘natural’ and ‘truthful’. We can call this way of thinking as a *strategy of domestication of the revolution* [or past].

In other words I believe that differences in experiencing the past determine the pictures that are given by historians. In this way I think about historiography and non-academic, public discourse as a record of how someone experiences the world and the past. In this context the most important thing is – as I think – searching for some cultural premises that steer historical investigations. In other words I try to find something we call ‘światoogład’ (worldview) which I understand as a set of devices (categories) in which historians ‘domesticate’ the world and history and give credence (or justification) to their own ‘vision of the world’ [see: Pomorski 1998]. From this point of view we can observe that French historians or philosophers after the French Revolution made an attempt to reconcile their own ‘vision of the world’ to the events that took place during the revolution. It was necessary because the events – to speak generally – destroyed their ‘world’ and some important principles they believed in. Consequently some of them recognised the revolution as a necessary component in history [like Blanqui and revolutionists] and others perceived it as a coincidence that was an accident in the historical process [like de Mestre and traditionalists]. In my opinion such ways of thinking were the starting point of ‘naturalisation’ or ‘objectivisation’ of the events in Russia in 1917. Historians when trying to describe or explain some historical events often look back and search for phenomenon that seems similar.

¹ The first discourse describes the past [and reality] in ‘revolutionary categories’, and the second in ‘evolutionary categories’. That is the latter perceives a historical change or historical progress in categories of gradual, slow process in which have not place for sudden changes or fundamental shift [like revolutions].

What's more they frequently attempt to explain one event by another (see F. Furet, *The history of one illusion*). In the case the of the Bolsheviks' Revolution, this technique was all the more important and essential because historians needed some form of tradition or legitimisation in order to impose a universal character on the events in Russia.

In my paper I - first of all - try to show how different forms of historical discourse about revolution were created. It seems that historiography is a testimony to how historians cope with the past and their own present. In my opinion their 'stories' were an answer to the needs to live their own time as full of sense. In this way, history demanded not only some form of 'rationalization', but history itself became an element of legitimisation and gave credence to its worldview (światoogląd).

A Summary of Polish 'revolutionary discourse' and historiography of the October Revolution

In Polish historiography before The Second World War the problem of the October Revolution did not arouse interest, and one valuable book was *The Revolution* by S. Grabski (Grabski 1921). Others had a more propaganda character and headed towards frightening the Bolsheviks and bolshevism (Lutosławski 1920; Krzyżanowski 1920). The area had a different nature after the Second World War when attention of researchers to the revolution became 'institutional'. This point of view – for example – superbly expressed by the words by L. Bazyłow, relating to the influence of the October Revolution on historians and historiography: "October Revolution triggered off and always will be the initial trigger in cultural creation, in science and art. [This event] evoked truthful revolution in research method in social science among other things in historiography: some of the most interesting topics before lost significance, others became more valuable. [...] Historians made an attempt to explain the historical rule of the masses, the essence of the "struggle of the classes", the reasons and results of revolutions in different epochs." (Bazyłow 1967: 5). In this time historians were mostly interested with the problem of the Russian revolution with relation to Polish independence or the issue of participation of Poles in the events in Russia.

Now, I should take note of the fact that Polish historiography about the revolution – in most cases – had a cross-sectional character [for example: *Revolution and ...- the Matter of Poland; or Independence of Poland...*]. From this point of view we have to notice that these types of books have two levels of thought. The most fundamental of them we might name 'the macrovision of the world and reality'. This level was superior to 'the microvision' that specified – or shaped - the assumptions of 'the macrovision'. In this sense we might say that the microvision' was an operational element subordinate to 'the macrovision'. D. Tubielewicz-Mattsson describes the macrovision as a level in which some elements – like *aim, struggle of classes* or *the figure of enemy*

- build a 'global vision of the world'. The microvision was a level in which the 'aim' had specific *stages* and *sections*, the 'struggle' had a concrete dimension: *battle, campaign*; and the 'enemy' was *active* and *demonical*. The 'static aim' [in the 'macrovision'] fulfilled continuously *deepening* and *improving* [in the 'microvision']. (Mattsson 1997: 160-162). These two levels that make the past – or the revolution – picture allow us to point at 'macrovision' as an element which is the fundamental component of the cultural level of historical knowledge with the characteristic of it's basic imaginations of the past that – as A. F. Grabski said – formulate the concrete way in perceiving history (Grabski 2000: 13-14).

Another important feature of the Polish historiography about the Russian Revolution is the fact that the fundamental task for the historian was to research [or to search for] the laws of history [or historical process] what [this activity] was the base to predicting [and creating] the future. But if these laws were defined by theory – Marxism or Leninism - the historians' mission was to confirm them [laws] by historical testimony – as Grabski wrote – by 'historiographical concretisation' (Grabski 2000: 206).

Those tasks were linked with the deep conviction about the huge importance of humanities [and historiography] in the process of 'mind captivating'. W. Suleja and W. Wrzesiński wrote about polish historiography after the War that: "History was the essential element of the action that headed for the transformation of Poles' social consciousness and to prepare them for full acceptance of building communism"(Suleja, Wrzesiński 1990: 167-168). In consequence – it is the next attribute – the historical narration was a manifestation to the present time that was supported by quotations from classics [Marx, Engels, Lenin or Stalin]. In this way, historiography was one of the most fundamental means that was used to create an 'illusion' [about the past and reality] or device for 'minds captivating'.

The last question, which helps us to explore the historiography [and non-academic discourse], is whether or not historians yielded to the illusion ['mind captivating'] or they transmitted this illusion to society themselves? In this context the important question is about the reasons from which historian accepted the vision of the world that was imposed on them. Some of the answers might tend to come from personal sources, but others – as responses made by Milosz or Walicki – point to the 'power of the illusion' that was explained by using such categories like *new faith, historical necessity, laws of history*, etc. (Milosz 1990; Walicki 1993). But regardless of the answer we have to look at historiography [and the non-academic discourse] as a tool that might impose not only the picture of the past or some desirable values, but at the same time as a device shaping the attitudes towards reality [present and past] and projecting different forms of social activity.

How did historians build discourse about the revolution?

Many Polish historians interested in the October Revolution started writing about it by using some explanation that Lenin wrote. Such historians divided the aims for the revolution into four fundamental groups: 1) “withdrawal from imperialistic war by way of revolution”; 2) “capturing, keeping and extending Soviet Power”; 3) “creating the soviet system that is a form for realising the Dictatorship of the Proletariat”; 4) “building the basics of an economy in the socialist system” (Lenin 1977: 211, 236, 291,298). These aims – with a lot of other more detailed ones like: *liberation of the masses from capitalistic pressure, abolition of classes, equality of all people* – became the starting point for constructing pictures of the revolution, and for interpreting its rule and meaning in the general sense of history. Historical discourse about revolution in consequence turned into historiographical concretisation of the laws of history. To achieve a desirable picture of the past – and at the same time point to a way in which revolution realizes its aims – historians described [past] reality by using such categories as: ‘struggle’ – an essential element of history, ‘destroying the old order’, ‘disseminating experiences of revolutionists’, ‘contradictions’ – as an element of all progress in history, ‘historical necessity’, or ‘driving forces’ (see: Waldenberg 1978: 305, 316, 328,331, 426-427).

The most important part of this discourse was an assumption that revolution is a process still open, which is only leading to the next stage of its existence: “the work began by The Great October is living, triumphing and developing” – wrote one historian. This interpretation headed towards standing by the thesis that the 20th century is an epoch/age of socialist revolutions. By this we do not deal with the October Revolution as a closed period because: “the epoch of socialist revolutions started then, and is continuing to the present day”.² That explanation was confirmed by using such categories as: *theory, programme, strategy* or *tactics*. In this way historians gained scientific fundamentals for their pictures of the past [or revolution] and affirmations for their attempts to forecast the future.

Here I must stress – one more time – that revolution, expressed by the categories used for its ‘naturalisation’, [for historians] was like a prism by which they looked at the past [and reality]. What is more they didn’t have to describe the events in Russia in 1917. It was similar to the situation in which people should not [or could not] write anew history of Christianity because the Bible is a sufficient document for that history. Bolsheviks had their own bible – The History of the Communist Party – and in it was the truth about the October Revolution. This book became the starting point

² When we think about the revolution as still open process we can named some of the people’s actions as counter-revolutionary – for example during Polish crisis situations in 1956, 1968, 1970 or 1981 activity of society had a revolutionary character but this activity headed towards changing of the political system and because of it Party labelled some part of society as counter-revolutionists.

for describing and interpreting – not the event, but the sense and meaning of it [that event].

If I want to be more precise, I have to point to [at least] two dimensions of the pictures of the revolution, which were present in Polish historiography after The Second World War. In the first of them – superficially – superior value of the picture was a description, explanation and a giving of significance to a concrete event. In this sense the history of the revolution is the story: 1) that announces a new periodisation of history; 2) that defines the directions of development in future, 3) that establishes a new ‘symbolical universe’, and 4) that confirms the ‘New Order’. In the deeper dimension - when we look at historiography as a discipline of science – the picture of revolution, on the basis of categories that constitute it, was a total interpretational scheme used for the ‘domestication’ of the past and reality: this was a foundation of the New Consciousness, a New Human Being, and was the pattern that imposes a new sense of history and reality.

To say more about the character of that discourse, I have to indicate – at last – some general features of it. Firstly: this discourse was intentional/intentionalistic, that is the historian was guided by the special task and in consequence, this task defines every element of the transmission. Secondly: it was authoritative in meaning, that is, the discourse [or, if you prefer the historian] exploited different authorities to give credence to its own theses. Thirdly: it was [specifically] rationalistic – that is, consisted of adapting propagated opinions to its own knowledge [or point of view]. And fourthly: the discourse was suggestive, that is, it had to eliminate all doubts and - in a sense - it demanded an emotional response for the disseminated ideas.³ Now we can get down to details.

Strategies for *naturalisation* or *objectivisation* of the revolution [or past]

The basic procedures for ‘objectivisation’ [or naturalisation] of the past are attempts to it reconciling with historian’s cultural experience or with his vision of the world. In consequence historiography we can perceive as a testimony used rather to reconstruction of the culture in which the historian participates than to studying the culture he writes about.

We can point out several different strategies of objectivising [or naturalising] the revolution by historians that we can also meet in non-academic [public] discourse. The first way we can describe as the ‘totalisation of the meaning’. This situation is pertinent when every kind of social activity – cultural, economical, educational, etc. – is characterised by its revolutionary nature. In other words, the meaning of the term

³ Compare with the features of propaganda: (Szulczewski 1972).

[revolution] is broadened to all spheres of social activity. We now need to stress the fact that historians could use the adjective 'revolutionary' only with reference to activities that were accepted by the System. Every kind of action that did not have this type of support was defined as counter-revolutionary. Of further importance in the 'totalisation of the meaning' – from my point of view – is the huge role played by metaphors used in the domestication of the revolution. G. Lakoff and M. Johnson claim that in all aspects of social life we define new reality in metaphorical terms, and then we act according to the directions of these metaphors. In their opinion metaphors consist of both mind and imagination; they are not only a matter of language, but also matters of thinking and cognition. The metaphors, which constitute the central components of using the language, influence our way of perceiving things and acting. They play a fundamental role in creating both concepts and system of concepts (Lakoff, Johnson 1988: 27, 187). The [total] meaning of the notion of revolution [or revolutionary] was determined by using metaphors. Some of them I call *metaphors of aims* [such as: 'creation of the new man', 'building the New World', etc.] which point at tasks of the revolution. The others, I call *metaphors of meaning* [in this sense the revolution is: 'a powerful reflector', 'steam engine' or 'locomotive of history', 'progress' or 'the best testimony'] which make a similarity, and help evaluate a phenomenon.

Another type of metaphors – which were used to create the pictures of the world – were metaphors of *road* and *building*. Both of them – generally – expressed the positive [or constructive] programme of the revolution. They stressed – in consequence the changing of the meaning of the term 'revolution' – that the world [reality] is not destroyed by revolution, but that revolution is an element of progress and of building a new [better] world [or reality]. Some concretisation includes [operational] metaphors such as: 'foundation of a new tradition', 'durable component of our present time', 'builder of the basic new kind of living' – in the case of the metaphor of *building*; and 'the signpost', 'victorious parade', 'the road to liberation' – in the case of the metaphor of *road*.⁴ By metaphors the discourse of revolution explained all *troubles* and *doubts*, all *problems* and *inconsistencies*, everything what was not compatible with reality.

The second type of strategy we can link with appropriating the memory and historical imagination of a society. The directive of it became words that K. Marx said and in which he proposed such ordering of the empirical so people could experience what is authentically human: "If the human being is shaped by circumstances, these circumstances we have to shape decently." When it turned out that reality is not easy material for shaping, ideologists had to change Marx's formula: as we cannot change the reality freely, we must change the way in which people look at the reality or we

⁴ Furthermore the *road to communism* was the process that was divided into *stages* and *periods*, and was *full of bends, tests and errors* [mistakes], was *difficult* and *not easy*.

have to create a new picture of reality! In other words: we must suggest or impose a clear-cut interpretation of the world [reality or past]. Consequently some operations 'on reality' were turned into operations 'on consciousness'. In the case of historiography – as A. Paczkowski wrote – by making some form of monopolies – mass media, publishing, educational, researching and censorship – there was created an 'official memory system' (Paczkowski 1999: 190). The means of 'appropriating' became - first of all - the stories that were built on the basis of the scheme that was given by revolution, which gave a sense of history. Some of the structural elements of this schema were categories, which made the 'światoogląd' – 'worldview'. Those were – for example – such categories as: *historical necessity, contradictions, struggle of classes, the figure of enemy, or the leader*. These categories become devices for constructing the pictures that fulfilled the memory and imagination.

The third kind of domestication of the revolution – which we can link with the second – was to making a 'symbolical imagination' [as named M. Głowiński] or 'foundational myths' [as used by J. Prokop. From such myths came to the fore: 1) a process of 'iconisation of the founding fathers', 2) spreading knowledge about 'foundational events', 3) symbolic space-power assumption - by re-interpretation old topics or by disseminating new symbolism [new names, new monuments], appearing new national holidays (Prokop 1994: 21-24).

The next type of objectification consisted of creating a coherent - do not be dubious and easy to interpretation – picture of the past and reality. By this kind of strategy people were 'excused from thinking' – as M. Kula said: "The system explained everything, so in reality it excused people from thinking" (|Kula 1994: 3-4). It was possible because the system used some 'idea-keys' that solved all problems. In A. Walicki's view people believed in promises that were offered by this kind of picture because people thought that "a communist system is – in some way - a kind of historical truth and because of it has a right to make reference to History" (Walicki: 247). In this way the picture of reality and history that was offered by the System met society half way because as L. Kolakowski claims people – in order to live and work – need a coherent and clear vision of the world (Kolakowski 1994: 8-10). This picture – built on the basis of the 'revolution' understood as a tool that proposed its own categories used to look at the past and present - first of all operates a dichotomised vision of the world. The basic procedure – in this context – was to make antonymic divisions such as: old-new, progressive-backward [or reactionary], people's-bourgeois, ours-strange [alien], just [fair]-unjust [unfair], revolutionary-antirevolutionary, etc. When the picture of the past [or reality] was built on such a dichotomised vision of the world, history seemed to be a continuous process of confrontation [or conflict]. This dichotomy was automatically moved on people's activity. We may say that the basic task of such discourse was –

according to M. Głowiński – a symbolic ordering of all experiences – social, intellectual or artistic – in order to impose a proposed vision of the world and to take root of a new symbolic system along its axiology (Głowiński 1995: 134).

I should finally indicate some linguistic level in historical discourse about revolution. I perceive language as a device that can help impose a specific picture of the world [history] and at the same time impose some values, which were regarded as important and positive. I think that the particular character of the vision of the world and history is especially revealed by cultural and historical metaphors prevailing in a particular culture and history. The metaphors, which constitute the central components of the use of language – as I said before – influence our way of perceiving things and our behaviour. W. Wrzosek said that the deeply ingrained metaphors prevailing in a concrete culture are naturalised and then objectivised in the interpreter's thinking. This means that metaphors steer the interpretations of the phenomenon in an uncontrolled way (Wrzosek 1995). By this various historical schools impose their own perception of world phenomena. Fundamental metaphors, which create the past, determine all cognitive processes, and, as a result, a certain view of the historical world emerges from them. If they pervade historical narration, they will become the instruments of constructing of the image of the past. On the other hand, we can say that language – by using metaphors – not only describes the past [or reality] but – in the same time – creates it [past and reality]. I have already mentioned some of the most important metaphors. Now I should say something about the specific kind of language that was used in 'revolutionary discourse'.

Jose Carlos Bermejo Barrera writes: "Historiography is basically formed by stories. Moreover, History's value of truthfulness will be backed not only by its definition as a scientific labour, by facts or by the systematic study of documents, but also because its stories will reach an enormous degree of social credibility." And: "The historian is nothing but a part of a whole system; its social credibility and acknowledgement [...] depends not only on the wealth of his documents, and the quality of his works, but basically on the fact that his discourse in a concrete moment takes its roots in the linguistic system that shapes social reality." (Barrera 1998: 72, 74). In the context of naturalisation by language used to describe the revolution [or the past] we have to pay attention to the phenomenon of "new-speak". As I think a credibility of historical knowledge required to be 'written down' in concrete - deeply ingrained and accepted by society - kind of language. We need to remember that all categories by which the picture of the revolution was articulated [or expressed] - for example such as *struggle of class*, *historical necessity* or *historical laws* and the more detailed such as: *forces*, *further progress* or further *improvement* – had its essences [or contents] and its sense that was imposed by official language that is by 'newspeak'. In that type of language

a word became a fundamental and sufficient instrument used for annihilating the [non-accepted] reality and in the same time the device that was used to create a new reality. In consequence by means of new-speak, the discourse about a revolution created a new dictionary [or vocabulary] that was constructed in order to impose its terms, expressions and meaning onto society. In this way new-speak – as J. Prokop writes – was a means for taming the imagination and thoughts about the world. M. Głowiński believes that new-speak was a method for imposing and forming senses and axiology. At the same time this kind of language enabled authorities to create a fictional world and to recognize it as real. Due to this, new-speak became a device for the naturalisation [or objectivisation] of concepts and pictures of the revolution [or past and reality] that were based them on [that is: based on these concepts].

References:

- Barrera, Jose Carlos Bermejo** (1998) 'History as a Communication System', in *Świat historii*, ed W. Wrzosek, Poznań 1998.
- Bazyłow, Ludwik** (1967) 'Problem rewolucji październikowej w historiografii polskiej po roku 1944', *Najnowsze dzieje Polski* XII: pp. 4-26.
- Głowiński, Michał** (1995) 'Polska literatura współczesna i paradygmaty symboliczne', *Konteksty* 3-4, pp.132-139.
- Grabski, Andrzej, Feliks** (2000) *Zarys historii historiografii polskiej*, Poznań.
- Grabski, Stanisław** (1920) *Revolucja. Studium społeczno-polityczne*, Warszawa.
- Koźlakowski, Leszek** (1994) *Obecność mitu*, Wrocław.
- Krzyżanowski, Andrzej** (1920) *Bolszewizm*, Kraków.
- Kula, Marcin** (1994) 'Wiek ludzi myślących', *Przegląd humanistyczny* 2, pp. 3-28.
- Lakoff, George, Johnson, Mark** (1988) *Metafory w naszym życiu*, Warszawa.
- Lenin, Włodzimierz** (1977) *O rewolucji październikowej*, Warszawa.
- Lutosławski, Włodzimierz** (1920) *Bolszewizm i Polska*, Poznań.
- Miłosz, Czesław** (1990) *Zniewolony umysł*, Kraków.
- Paczkowski, Andrzej** (1999) *Od sfalszowanego zwycięstwa do prawdziwej klęski*, Kraków.
- Pomorski, Jan** (1998) *Historiografia jako autorefleksja kultury poznającej*, in *Świat Historii*, (ed.) W. Wrzosek, Poznań.
- Prokop, Jan** (1994) *Wyobrażenia pod nadzorem*, Kraków.
- Suleja, Wojciech, Wrześniński, Wojciech** (1990) 'Spory o narodową i społeczną funkcję historyków polskich' in S. K. Kuczyński (ed.) *Polskie Towarzystwo Historyczne 1886-1986*, Warszawa: pp. 162-178.
- Szulczewski, Jerzy (1972) *Propaganda polityczna*, Warszawa.
- Tubielewicz-Mattsson, Danuta** (1997) *Polska krytyka literacka jako narzędzie władzy*, Uppsala.
- Waldenberg, Marek** (1978) *Revolucja i państwo w myśli politycznej W. I. Lenina*, Warszawa.
- Walicki, Andrzej** (1993) *Zniewolony umysł po latach*, Warszawa.
- Wrzosek, Wojciech** (1995) *Historia, kultura, metafora*, Wrocław.

Recenzent: dr. Maciej Kucharski

01.07.2007

MURIRE ȘI MOARTE ÎN ROMÂNIA, ASTĂZI

*Marius Rotar,
Alba Iulia, România*

Abstract

In this article we analyze the dimensions of death in present days in Romania, starting from several significant changes that occurred after 1989. In the first place, the death penalty was abolished in 1990 and also the abortion became legal. The medical discourse was changed regarding the organ transplantation and the palliative care. Also, some western influences occurred (i.e. private cemeteries not as an alternative to public cemeteries).

Other characteristics of the topic are underlined in this article. These features refer to life expectation, general cause of death or the decrease of the population. All of them are detected as obvious differences between Romania and the Western world.

As regards the perception, attitude and behaviors, we can note a few characteristics regarding death and dying in present days in Romania: the crises of burial places in the present urban environment of Romania, the rejection advocated by the Romanian Orthodox Church on the topic of euthanasia and also, the efforts of Romania to align to the western standards though certain programs initiated by the government regarding palliative care and hospital services.

„Fiecare crede că este primul care moare și atunci de ce
m-am mai născut dacă nu eram pentru Eternitate?”

Eugène Ionesco (1909-1994)

„Spiritul sfâșie, nu înalță”

Emil Cioran (1911-1995)

Aspectele referitoare la fenomenul muririi și la evenimentul morții prezente în societatea românească actuală pot fi discutate pornind de la marii trei elemente întretăiate. Primele două dețin un caracter particular, mai degrabă, iar ultimul dintre acestea capătă un rost explicativ de natură generală. Astfel, pe de o parte, avem conturată imaginea unei societăți românești aflate încă într-o tranziție, ca și rezultat a unei schimbări politice survenite odată cu decembrie 1989. Schimbarea produsă s-a materializat într-un alt regim politic și un alt sistem de valori după deceniul 9 al secolului XX, ce au modificat, nu cu greutate și încă nu în mod complet, profilul României de astăzi. Or, în economia unui sistem al morții¹ românesc, mutația din 1989 nu a dus la o schimbare totală a acestuia, ci, mai degrabă, la o serie de modificări. Pe de altă parte, cel de al doilea aspect al unui caracter particular al discuției, trimite ansamblul explicativ înspre o modalitate românească de a suporta, degaja și accepta realitatea impusă de moarte. Din acest punct de vedere, elementele sunt focalizate, în chip explicit, pe acel specific al românilor de a „trăi” și a „muri” moartea, ceea ce aduce dezbaterea de față pe direcția unor elemente de mai lungă durată, temporal vorbind.

La nivel general, o discuție despre fenomenul muririi și evenimentul morții într-o societate, denotă câteva caracteristici, care aduc, în prim-plan, dificultatea încorporată unei asemenea investigații. Așadar, o analiză de acest gen, urmând clasică schemă enunțată de către Vladimir Jankêlêvitch este o cercetare asupra morții la persoana a treia², este o cercetare care exprimă condițiile materiale și spirituale dintr-o societate³, este o cercetare asupra discursului care axat asupra morții produce un înțeles acesteia⁴, fiind totodată un discurs pe care o epocă și o societate îl ține asupra ei însăși⁵ și,

¹ Asupra componentelor și funcțiilor unui sistem al morții (*death system*) vezi Robert J. Kastenbaum, *Death, Society and Human Experience*, ed. 9, Boston, New York, San Francisco, Pearson and AB, 2004, p.67-105.

² Moartea la persoana a treia este „moartea în general, moartea abstractă și anonimă”, „problematică fără a fi misterioasă; e un obiect ca oricare altul care, descris sau analizat (...), reprezintă culmea obiectivității netragice”. Vladimir Jankêlêvitch, *Tratat asupra morții*, Timișoara, Amacord, 2000, p.24-34 (traducere).

³ Herbert C. Northcott, Donna M. Wilson, *Dying and Death in Canada*, Ontario, Garamond Press, 2001, p.9.

⁴ Michel Foucault, *Ordinea discursului. Un discurs despre discurs*, Iași, Eurosong & Book, 1997 (traducere).

⁵ Michel Vovelle, *Mourir autrefois. Attitudes collectives devant la mort aux XVIIe et XVIIIe siècle*, Paris, Gallimard/Julliard, 1974, p.11.

mai mult decât atât, este o cercetare a unui fapt cultural desenat de situația de a muri și modul de tratament al acestei împrejurări⁶.

Importanța unei asemenea analize apare ca fiind fundamentală în mai multe elemente, pe lângă cele enunțate. Aceasta ea reprezintă o încercare de sinteză și, mai mult, de utilizare pe viitor a informațiilor culese asupra fenomenului muririi și evenimentului morții în România de astăzi. În consecință, marele avantaj al prezentei analize poate fi posibilitatea unei comparații orizontale, într-un sens, și a unei comparații verticale, în alt sens. În sens orizontal, beneficiul anchetei constă în *putința paralelismului* fenomenului muririi și a evenimentului morții între România și alte spații geografice din perioada actuală⁷ ce, în final ei, ar fi, teoretic vorbind, capabilă să răspundă la o întrebare extrem de simplă: spațiul românesc prezintă astăzi o specificitate privind elementele cantitative și calitative ale morții sau nu? Profilul delimitat astăzi morții de numeroase analize operate trădează, cel puțin pentru lumea occidentală actuală, un soi de „gestiune optimală” a acestui moment. Prin aceasta s-ar înțelege faptul că locul acordat în discursuri și dezbateri morții este adaptat la un soi de logică gestionară, în care toate aceste discuții nu sunt altceva decât o *punere în scenă utilă și profitabilă* a morții⁸. Or, acest aspect diferențiază în opinia lui Patrick Baudry, un discurs asupra morții din anii 70 și 80 ai secolului XX de cel care există astăzi⁹. În consecință, întrebarea de mai sus devine și mai limpede: se regăsesc aceste elemente în România de astăzi? În sens vertical, beneficiul analizei de față se focalizează înspre ansamblul ce îl avem în vedere și anume societatea românească întrucât, din punct de vedere științific, rezultatele obținute pot constitui o *excelentă bază de pornire* asupra unei investigații istorice în aceeași tematică și asupra aceluiași spațiu. Astfel, utilizând o metodă regresivă, care implicit induce comparația, o viitoare încercare de delimitare a componentelor și caracteristicilor unui sistem al morții la românii și a evoluției sale devine nu doar posibilă, ci și necesară. Se va putea înțelege așadar, pornind de la realitățile morții existente în România de astăzi, niște realități trecute în același spațiu, tocmai pentru a putea pătrunde mai edificator în analiză.

⁶ „Moartea este o realitate biologică, dar, înainte de toate, este un fapt cultural, prin reprezentările ce le induce, datorită naturii și originii sale, prin imaginile pe care ea le suscită și mijloacele ce le întrebunțează pentru a fi acceptată, refuzată sau depășită”. Loius-Vincent Thomas, *Rites de mort, pour la paix des vivants*, Paris, Fayard, 2001, p.115.

⁷ Francois Mesle, Jean Vallin, *Mortality in Europe: The Divergence between East and West*, în *Population*, 57, 1, 2002, p.157-198. Vezi și *Death and Bereavement Around the World*, vol. 3: *Death and Bereavement in Europe*, edited by John D. Morgan, Pittu Laungani, New York, Baywood Publishing Company, Inc., 2004.

⁸ Patrick Baudry, *Le place des morts. Enjeux et rites*, Paris, Armand Colin, p.19.

⁹ *Ibidem*, p.22..

I. Moartea suportată

Nivelul unui morți suportate în România de astăzi, se referă la faptul brut al morții¹⁰ într-o societate, ca și instrument eficace de observație a unei evoluții demografice, ca și indicator veridic al unor condiții de viață existente. De asemenea se poate, în mod lesne, explica modalitățile prin care aceea societate tratează moartea, cadavrul și, implicit, viața indivizilor care o compun. Din această perspectivă, remarcăm că în România de astăzi avem de-a face, în principal, cu un spor natural negativ, ceea ce a dus la o scădere semnificativă a populației în anii de după 1989¹¹. Tranziția interminabilă, dezechilibrul tot mai accentuat între diferite structuri sociale, accentuata degradare a nivelului de trai¹², slaba încă dezvoltare a unei categorii de mijloc, ineficacitatea și slaba modernizare a unui sistem medical, deseori aflat în pragul colapsului¹³, fenomenul accentuat al emigrării din România, ce atinge, mai ales, categoria tinerilor, lipsiți de perspective și șansa unui loc de muncă ce să le asigure un trai decent etc. constituie câteva cauze ale acestui fenomen de scădere a populației. Dar ceea ce este evident și reprezintă nodul central al fenomenului muririi și evenimentului morții în România de astăzi ne pare ca fiind extrem de limpede: în România mor mai mulți indivizi decât se nasc¹⁴, există o speranță de viață mult mai scăzută decât în alte părți alături de alte zone¹⁵ și alte elemente ce pun acest spațiul în fruntea unor statistici europene, citite în sens invers, din păcate. Spre exemplu, mortalitatea infantilă este unul dintre acestea¹⁶, alături de incidența unor boli ale mizeriei și lipsa de educație sanitară. Din acest punct de vedere, moartea în societatea românească actuală reprezintă imaginea evidentă a unei societăți aflate într-o criză economică dar și morală și, mai mult decât atât, relevă faptul că astăzi România se află cu mult în urma unor state europene și nu numai, din acest punct de vedere, în ciuda unei preconizate aderări la Uniunea Europeană în 2007. Esențiale ne apar, prin

¹⁰ Michel Vovelle, *La mort et l'Occident de 1300 à nos jours*, Paris, Gallimard, 1983, p.9.

¹¹ Evoluția demografică a României în ultima jumătate de secol: 1948 – 15.872.624 locuitori; 1956 - 17.489.450 locuitori; 1966 - 19.103.163 locuitori; 1977 – 21.559.910 locuitori; 1992 – 22.810.035 locuitori; 2002 – 21.680.974 locuitori. www.insse.ro/rpl2002rezgen/2pdf.

¹² .Se vehiculează că în acest moment în România sunt în jur de 4.000.000 de persoane aflate la limita sărăciei. În 2002 România avea o mai mare populație inactivă, decât activă. www.insse.ro/rpl2002rezgen/27pdf.

¹³ M.S. Avram, *Medicul Ioan Costinaș rupe tăcerea*, în *Evenimentul Zilei*, București, 1 noiembrie 2004, p. 3-4. *Spitalele, în ultima fază*, în *Evenimentul Zilei*, București, 9 iunie 2004, p.3.

¹⁴ *Mortalitatea în creștere, natalitatea în scădere*, în *Adevărul*, București, 801, 25 mai 2004, p.1.

¹⁵ Speranța de viață în 1999, pentru sexul masculin este de 67, 1 ani, iar pentru sexul feminin de 74, 1 ani. Traian Rôtariu, *Demografie și sociologia populației. Fenomene demografice*, Iași, Polirom, 2003, p.148-149.

¹⁶ În prezent România se află pe locul trei în Europa privind mortalitatea infantilă. *Suntem pe locul trei în Europa la mortalitate infantilă*, în *Gardianul*, București, 587, 30 aprilie 2004, p.1. În 2003, rata mortalității infantile în România a fost de 16, 1 la 1000 născuți vii, în scădere față de 2002 (17, 3 la mie). Mortalitatea infantilă este mai accentuată în mediu rural (19, 6 la mie) față de mediu urban (14, 5 la mie).

urmare, și cauzele deceselor în România de astăzi, în care concluzia pare fără echivoc: bolile datorate unor afecțiuni cardio-vasculare și consumului de alcool și tutun ne apar ca fiind principalele cauze ale deceselor în rândul populației adulte¹⁷. Oricum, pe un interval de timp de 20 de ani, se remarcă, spre exemplu creșterea semnificativă a deceselor în rândul populației românești datorate bolilor aparatului circulator, în situația în care aceasta cunoaște un recul în Europa occidentală, o creștere a bolilor canceroase în același ritm în România cu Europa, alături de o scădere a deceselor datorate bolilor infecțioase, parazitare și ale aparatului respirator¹⁸ (probabil o cauză a acesteia ultimă poate fi și ponderea mică a deceselor datorate SIDA/HIV în România)¹⁹. Una dintre explicațiile acestei situații în care bolile cardio-vasculare constituie principalul motiv de decedat la românii este acela ce trimite la condițiile de viață și la stresul provocat de permanenta încercare de acomodare cu perioada de tranziție, care prelungindu-se mult peste ceea ce se spera la 1989, a provocat și provoacă numeroase zbateri. Aceste zbateri aduc în prim-plan imaginea unei societăți supuse stresului unui joc al „supraviețuirii”, unei permanente încercări de a face față unui „capitalism” și, implicit unui proces concurențial, care la indivizii de o anumită vârstă și nu numai provoacă adevărate angoase. Diferența înregistrată în situația deceselor datorate bolilor cardio-vasculare situează România la nivelul Europei Occidentale din anii 70, ceea ce a dus în ultima vreme la critici deosebit de acide la adresa Ministerului Sănătății din România, față de un posibilă întrerupere a unui program pe care acest organism îl derula privind prevenirea accidentelor vasculare în rândul populației²⁰. Elocvente sunt și scenariile care se conturează față de viitoare evoluție demografică a României, ce vehiculează date descurajante referitoare la o scădere dramatică a populației, în deplin acord cu o continuitate cu ceea ce privește degradarea condițiilor de viață. Or, un asemenea scenariu, care preconizează o „pierdere” a peste 5 milioane de

¹⁷ La o mie de locuitori, în România se înregistrează 9,83 de nașteri, iar bolile de inimă sunt cele frecvente. Rata mortalității prin boli ale sistemului circulator este de 662,67 la 100.000 de locuitori, prin ischemie cardiaca este de 228,36 la 100.000 de locuitori, prin boli cerbero-vasculare este de 214,54 la 100.000 de locuitori. Mortalitatea prin boli asociate consumului de alcool este în creștere. S-a menținut însă rata mortalității prin boli asociate fumatului. *Românii mor de „inimă rea” și de patima băuturii*, în *Gardianul*, București, 7 martie 2003, p.5, Amira Damian, *România, codașă în Europa*, în *Evenimentul Zilei*, București, 27 aprilie, 2004, p.5.

¹⁸ Între 1980 și 2000 decesele în România datorate bolilor aparatului circulator au crescut, cumulativ la nivelul sexului masculin și feminin de la 56,3% la 61,6%, la nivelul deceselor datorate tumorilor creșterea cumulată este de la 12,9% (1980) la 16,9% (2000). Traian Rotariu, *op. cit.*, p.154-155.

¹⁹ Slaba incidență a SIDA în România reprezintă unul dintre puținele „câștiguri” ale izolării României în perioada comunistă, deși ca și situație a infestării cu virusul HIV în Europa la copii României ocupă unul dintre primele locuri. Numărul celor infectați cu virusul HIV în România, conform statisticilor Ministerului Sănătății, la sfârșitul lunii septembrie 2004 era de 10.555 persoane, dintre care 5.963 erau în tratament cu antiretrovirale. www.ms.ro/a_ms/ms.asp

²⁰ Dacă în Europa Occidentală decesele datorate accidentelor cardio-vasculare se cifrează la 230 de decese din 1000 de morți în România media acestora este de 670 decese la 1000 de cazuri de moarte. Călina Berceanu, *Bolile cerebrovasculare - principala cauza de moarte din România*, în *Adevărul*, București, 4349, 26 iunie, 2004, p.7.

locuitori în următorii 40 de ani²¹, nu face decât să confirme o situație existentă astăzi în România, cu tangență directă asupra fenomenului muririi și condițiilor dificile de viață. În concluzie, putem spune că ritmul morții în societatea românească actuală prezintă serioase diferențe față de Europa occidentală, fiind determinate de profilul actual al României de astăzi și care, mai mult decât atât, afectează, în mod direct sau reflectă deopotrivă, particularitățile unui sistem românesc al morții.

Esențiale în această ecuație ne apar și datele privind decesele datorate unor cauze externe (violente) ce și ele aduc, în prim-plan, o serie de caracteristici. Fenomenul criminalității, rata sinuciderilor apar ca înregistrând diverse fluctuații, în legătură cu direcția urmată de societatea românească, în care, cel puțin pentru sinucidere, se remarcă o creștere a numărului acestora în ultimii ani. Or, această împrejurare nu poate fi desprinsă din context, unde degradarea condițiilor de trai, situează România înspre prima jumătate a unui clasament al deceselor prin sinucidere în Europa²², fiind, cu toate acestea, destul de departe de țările care sunt în fruntea unui asemenea clasament (Ungaria, spre exemplu).

Privind însă lucrurile prin prisma unui analize asupra fenomenului muririi și evenimentului morții în societatea românească actuală, nimic nu este mai periculos decât a reduce cercetarea asupra morții la o investigație asupra mortalității, element, de altfel, valabil și dacă coborând ancheta înspre o perioadă mai mult sau mai puțin apropiată de cea de astăzi. Așadar, mortalitatea ca și informare asupra numărului de decese înregistrate într-un an sau un număr de ani într-o societate nu este decât un *element de circumstanță*, în opinia lui Pierre Chaunu, care nu schimbă cu nimic realitatea morții: „moartea sinelui și moartea ființei dragi sunt întotdeauna ireductibile la moartea celorlalți”²³. Prin urmare, dincolo de aspectele interpretative ale unei morți suportate în România de astăzi, mijlocul cel mai veridic de atingere a unei analize calitative, în tematică, rămâne discursul asupra morții ca și formă de răspuns și acțiune la evenimentul decesului. Dacă cercetările

²¹ Se preconizează că în actual ritm al unui spor negativ al populației, în 2050 România va avea în jur de 16 milioane de locuitori. În *2050, populația României va fi de 16 milioane*, în *Adevărul*, București, 696, 8 ianuarie, 2004, p.2. Vezi și Diana Evantina Barca, Mihai Belu, Doru Cobuz, *Românii dispar în 300 de secunde*, în *Evenimentul Zilei*, București, 8 iunie 2003, p.2-3. Un articol ușor ironic care arată că la fiecare cinci minute din populația țării a scăzut cu o persoană fără să se fi născut o alta în locul său!

²² Pentru o statistică realizată pentru anii 1980-1990 România ocupă locul 14 în Europa privind rata sinuciderii (11, 76 cazuri la 100.000 de locuitori). Pentru intervalul de timp cuprins între 1989-1995 dintre județele României rata cea mai ridicată a sinuciderii se înregistrează în județele în care etnia maghiară este majoritară. Marieta Grecu Gabos, Gheorghe Grecu, Gabos Grecu Iosif, *Aspecte epidemiologice, clinico-sanitare și de prevenție în suicid și parasuicid*, Târgu-Mureș, 2000, p.54, 99-107. Analiza efectuată asupra fenomenului sinuciderii în România între 1983-1997 a scos în evidență o creștere în rândul bărbaților și o scădere a acestora în rândul femeilor. Vârsta prevalentă a sinuciderii este cea cuprinsă între 45-49 de ani și, în mod paradoxal, sunt mai multe sinuciderii în mediul rural decât în mediul urban. Metoda cea mai utilizată de sinucidere în România este asfizia, atât în cazul bărbaților, cât și în cazul femeilor, urmată de sinuciderea prin otrăvire. Cristina Brădățan, *Sinuciderea ca fenomen social*, în *Sociologie Românească*, București, II, 1999, p.85-96.

²³ Pierre Chaunu, *La Mort à Paris, XVIe, XVIIe, XVIIIe siècles*, Paris, Fayard, 1978, p.167.

pentru spațiul occidental arată că decesul se petrece într-o mare parte în spital, în România se poate spune că nu există vreo cercetare întreprinsă de vreo ramură a științei care să fi avut în vedere locul în care intervine decesul în România. În ciuda acestui fapt și ținând cont de ponderea semnificativă a populației rurale, pe de o parte, iar, pe de altă parte, de ponderea populației mutate în mediul urban, ce păstrează o vie legătură directă și indirectă cu lumea rurală²⁴, se poate afirma că decesul în România de astăzi intervine cel mai adesea la domiciliu propriu și nu la spital. La aceasta se adaugă și existența în multe medii din România de astăzi a obișnuinței de a fi lăsați să moară la domiciliu bolnavii de maladii incurabile.

II. Obiceiuri românești la moarte. În spatele lui Dracula...

Importanța unui discurs tradițional/folcloric asupra morții în România de astăzi trebuie citită în cheia unui specific românesc comportamental în fața fenomenului muririi și evenimentului morții. Din acest punct de vedere devine fundamental într-o discuție asupra morții în România de astăzi inserarea celor mai importante obișnuite în fața morții, care ar delimita, în virtutea importanței acestora afirmată mai sus, în ce fel, tradițional am spune, românii reacționează și reușesc să răspundă unui asemenea eveniment, cum este moartea. Astfel, acest discurs își pierde originea în negura timpului și este impus de o obișnuință a comunității românești cu moartea și timpului, unde formula născocită de către Philippe Ariès, adică cea de „moarte domesticită”, pare a fi cea mai adecvată²⁵. Poate reținând importanța sa Mircea Eliade construia un întreg sistem de explicare a acestui tip de discurs, pornind de la considerentul că moartea nu poate fi înțeleasă de om, ci de oameni, susținând că „moartea în folclor, este tot atât de concretă ca și în religie. Pentru că e într-un contact direct și viu cu însăși esența existenței omenești, contact magic, fantastic, pe care numai viața asociată îl poate menține, pe care orice individualizare îl anulează”. Mai mult decât atât, importanța acestui tip de discurs și, în plus, a acestui *tip de comportament* ce-l delimitează, mai degrabă, se relevă în simpla împrejurare în care operele folclorice, au un aer de familiaritate, căroro nici o producție literară nu este capabilă să i se alătore. Or, în viziunea lui Mircea Eliade, acest lucru se datorează „prezenței fantasticului”, prin contactul pe care acest tip de discurs/comportament îl realizează cu fantasticul, lucru care îi dă o valoare deosebită din punct de vedere documentar²⁶.

Oricum, marea problemă care se pune discutând despre obiceiurile actuale românești la moartea este cea a unei asumări a lor în rândul mării majorității a populației, în situația pe care, spre exemplu Louis-Vincent Thomas, o identifica la nivelul civilizației occidentale, și anume cea a un

²⁴ În 2002, trăiau 11.483.919 persoane în mediul urban și 10.169.267 persoane în mediul rural. www.insse.ro/rpl2002rezgen/7pdf.

²⁵ Philippe Ariès, *Omul în fața morții*, vol. I, București, 1996, p.11-127 (traducere).

²⁶ Mircea Eliade, *Fragmente nefilosofice*, în Idem, *Arta de a muri*, Iași, Moldova, p. 232-234.

evident proces de deritualizare: supremația tehnicii și a științei, creșterea fenomenului de urbanizare, anonimatul și puterea individualismului sau profilul mercantil al acestei societăți²⁷. Ceea ce se poate spune, din acest punct de vedere, este, din capul locului, faptul că există, din nou, un decalaj între România și lumea occidentală. Așadar, în România de astăzi există totuși un ascendent al acestor obiceiuri încă, în situația în care nu s-a operat o separare atât de puternică între viață și moarte ca și în alte spații, iar salvarea de la neantul morții se asigură prin valorizarea excesivă a sufletului²⁸. În această direcție, rolul religiei și al Bisericii a fost și este esențial²⁹, mai ales privind lucrurile din perspectiva perioadei totalitare comuniste în România înainte de 1989³⁰. Prin formula religiei populare, care are o adevărată carieră în urma sa, dat fiind profilul, până înspre începutul secolului XX, al societății românești de societate rurală și, în consecință, prin coabitarea fără probleme a unui discurs religios și a unui discurs tradițional asupra morții, continuitatea privind aceste obiceiuri a fost și este încă asigurată. Dar, cel puțin la nivelul populației urbane românești actuale, aceasta înregistrează, în acord cu mersul general al unei societăți postmoderne, o scădere progresivă, fără însă a atinge nivelul înregistrat în lumea occidentală. Totodată, acest specific românesc de a trece din lume, ce se manifestă deschis în obiceiuri particulare românești la moarte, prezintă și un alt aspect particular al unei asemenea ecuații: ele reprezintă, o formulă de sincretism realizată sub oblăduirea unui discurs creștin a unor moșteniri păgâne (latine în principal). Or, acest lucru constituie o moștenire din perspectiva originii românilor, care de-a lungul timpului, a fost utilizată inclusiv ca și un argument pentru atingerea unor scopuri politice³¹. Astfel,

²⁷ Louis-Vincent Thomas, *op.cit.*, p. 37-49.

²⁸ Vezi scandalul declanșat la sfârșitul luna februarie 2004 în jurul unei dezgropării a unui cadavru îngropat în decembrie 2003 în localitatea Marotinu de Sus, comuna Ceratu, județul Dolj, situată în sudul României: Trupul neînsuflit al unui bătrân decedat, a fost deshumat și măcelărit de câteva rude, convinse ca omul s-a transformat în vampir, pentru a le lua viața. Pentru a pune capăt acestei situații, mortul a fost deshumat, inima sa a fost luată din piept, arsă la o răscruce de drumuri și cenușa a fost dizolvată în apă și băută apoi de cei „bolnavi”. În urma anchetei organelor de ordine, cei șase protagoniști ai acțiunii au fost acuzați de profanare de morminte. Mass –media română a alocat spații largi acestui caz, subliniind persistența unor credințe în jurul morții și a cadavrului în România de astăzi, ce reprezintă o adevărată întoarcere a Evul Mediu ! Cristian Vasilcoiu, *Ce bună a fost inima moroiului Toma !*, în *Jurnalul Național*, ediții de colecție „Colecții de fantome”, București, 8 noiembrie 2004, p.3-4.

²⁹ Vezi analizele clasice aparținând lui Douglas J. Davies, *Death, Ritual and Belief. The Rhetoric of Funerary Rites*, London, New York, Continium, ed. II, 2002; Bronislaw Malinowski, *Magic, Science and Religion*, în *Death, Morning and Burial. A Cross-Cultural Reader*, Antonius C.G.M. Robben, Blackwell Publishing, 2004, p.19-23 etc.

³⁰ În perioada comunistă deși moartea apărea ca fiind antiprogresistă în termenii unei direcții de modernizare a statului român și a raționalismului de sorginte marxistă, administrarea ei a fost lăsată pe seama Bisericii Ortodoxe Române. Astfel, privind lucrurile dintr-o perspectivă reductibilă, Biserica se ocupa atunci cu problemele „Celeilalte Lumii” iar, Partidul Comunist cu problemele „Acestei Lumi”. Gail Kligman, *Nunta mortului. Ritual, poetică și cultură populară în Transilvania*, Iași, Polirom, 1998, p.109 (traducere).

³¹ Este cazul Iluminismului, dinspre sfârșitul secolului al XVIII-lea, ce a scos în evidență, urmărind scopuri politice, originea latină a românilor, în contrast cu etniile vecine (ungurii sau slavii).

se explică și faptul că încă din secolul al XIX-lea au existat preocupări deosebit de intense în spațiul românesc de inventariere și accentuare a specificității diverselor obiceiuri și tradiții românești, unele dintre diversele lucrări, în mod direct, fiind focalizate pe fenomenul muririi și evenimentul morții. În ciuda unor lucrări ce cuprind o serie de exagerări privind latinismul obiceiurilor românești la moarte, datorate contextului în care au fost scrise³², se pot enunța câteva asemenea tradiții cu directă conexiune cu strămoșii românilor, romanii. Este vorba despre obiceiurile privind *moneda mortului* ca și mijloc a plătirii de către suflet a prețului trecerii dintr-o lume în alta, ce respectă o moștenire latină în domeniu, nefiind precizat exact însă locul depunerii sale (în gura sau în mână defunctului) și ce valoare trebuie să aibă³³. Alt obicei ce constituie o reminiscență a moștenirii latine în obiceiurile funerare în România de astăzi este și *lumânarea*, ce a fost în timp monopolizat de către un discurs creștin și care pare a juca cel mai important rol în economia procesului muririi și evenimentului morții la români. Importanța ei a fost subliniată încă din secolul al XIX-lea atât de către Vasilie Popp (1817), cât și de către Simion Florea Marian la 1892, iar, obiceiul se păstrează aproape intact în România de astăzi având o simbolică ușor de înțeles³⁴ și poate cea mai mare importanță în economia obiceiurilor românești la moarte. Totodată obiceiul „*comândării*”, constituie o altă moștenire latină și această tradiție se păstrează puternic în lumea românească actuală. Acest obicei marchează despărțirea totală a defunctului de către cei dragi lui și se compune din pomana după sufletul mortului, ce se ține de obicei la casa celui decedat sau, mai puțin este adevărat, la cimitir, ce trimite puternic la formele banchetului funebru antic.

Remarcabile sunt și alte obiceiuri românești la înmormântare, care în economia obligațiilor pe care moartea le impune într-o comunitate, solicită împlinirea lor. Astfel, ele se instituie în timpii ritualului funerar și cele mai

³² Spre exemplu, Vasilie Popp, *De funeribus plebeis Daco-Romanorum sive hodiernorum Valachorum et quibusdam circa ea abusis – Despre înmormântările comune la daco-români sau la români de astăzi și despre unele superstiții*, Viena, 1817, Studiu introductiv, ediție, note și indice: Marius Rotar, Iacob Mârza., Alba Iulia, Aeternitas, 2004.; Simion Florea Marian, *Înmormântarea la români. Studiu etnografic*. Ediție îngrijită, introducere, bibliografie și glosar de Iordan Datcu, București, Saeculum I.O, 2000 etc.

³³ Mariana Pâslaru, *Practici funerare românești*, în *Funeraria Dacoromana. Arheologia funerară a Daciei Romane*, coordonator Mihai Bărbulescu, Cluj Napoca, P.U.C., p.471-472. Vezi și Alexandru Solnoc, *Problema perpetuării unor tradiții funerare precreștine în cultura populară românească, între realitatea arheologică și „folclorul științific” mitologizat*, în *Discursuri despre moarte în Transilvania secolelor XVI-XX*, Mihaela Grancea, Ana Dumitran (coord.), Cluj-Napoca, Edit. Casei Cărții de Știință, 2005, p.19-115.

³⁴ Simbolul lumânării la muribunzi și persoane decedate este un simbol al existenței trupești, un mijloc a asigura decedatului lumină în Cealaltă lume, un instrument prin care Diavolul nu se poate atinge de sufletul decedatului. Moartea în străinătate, departe de casă și cei dragi, constituie încă în România o mare nenorocire deoarece nu este nimeni care „să-i ție” lumina și să-l înmormânteze după datina strămoșească. Se crede că prin lumânare se ard păcatele celui decedat. Vasilie Popp, *op.cit.*, p.26-27. „[...] nimic nu e mai înfiorător pentru românii transilvăneni decât aceea când moare cineva fără lumină, și nici un păcat nu este mai mare decât a lăsa pre un om, fie chiar și cel mai înverșunat dușman, să moară fără lumină”. Simion, Florea Marian, *op.cit.*, p.25.

esențiale sunt *bocetele*, cântecele ceremoniale, cum ar fi *Cântecul Bradului și Cântecul Zorilor și jocurile de priveghi*³⁵. Din această perspectivă, *bocetul* apare care și o formă de lamentație în fața morții la români, improvizată pe o melodie jalnică, chiar neversificată, și nu este legată neapărat de un anumit moment precis al ceremonialului de înmormântare, putându-se boci tot timpul. *Bocetul* caută să se transpună într-o formulă de răspuns la întâmplarea morții, indiferent la ce vârstă și în ce situație acesta are loc. În ceea ce privește cântecele ceremoniale și anume *Cântecul Bradului*³⁶ și *Cântecul Zorilor*³⁷, acestea exprimă niște forme specifice românești de răspuns la evenimentul morții, legate fiind de stare socială a celui decedat, cum ar fi, spre exemplu, nunta postumă pentru cei morți fără a fi fost căsătoriți. Din acest unghi obiceiul românesc de a se face *o nuntă postumă* (care nu este însă un obicei doar românesc) urmărește potolirea sufletului celui mort, izvorând din pericolul pentru pe care moartea îl reprezintă. Așadar decedatul care moarte la o vârstă a unei vieții neîmplinite³⁸, poate reprezenta o amenințare pentru cei vii, și, mai mult decât atât, în acest obicei se realizează și „o temperare o împerecherii paradoxale a sexualității cu moartea, unde frica și dorința se conjugă”. Prin urmare, intervine momentul nunții mortului prin care se realizează o normă socială: cei necăsătoriți ajung în mormânt căsătoriți, cu o întregă simbolistică particulară pusă în joc³⁹. *Jocurile de priveghi* reprezintă o formă specifică de manifestare în ceea ce se referă la acțiunea de veghere a sufletului mortului în cele două nopți de la deces până la înhumarea sa (priveghiul propriu-zis), într-o interferare cu formula religioasă a rămânerii sufletului în locurile celui ce a decedat în acest interval de timp. Ele aveau diverse forme care se distanțau între diversele zone ale României și poate fi interpretat inclusiv printr-un mijloc de a se putea mai ușor suporta durerea morții.

Marea problemă care se pune privind aceste obiceiuri tradiționale românești la moarte, enunțate până aici, este cea a regăsirii lor în România de astăzi. Ceea ce se poate spune este faptul că există o diferență majoră, totuși, în utilizarea acestora între mediul urban și mediul rural din România.

³⁵ Mihai Pop, *Vechi atestări istorice, genuri și specii*, în *Istoria Literaturii Române*, vol. I: *Folclorul. Literatura Română în perioada feudală (1400-1700)*, ed. II, București Edit. Academiei, 1970, p.42. *Bocetul* la români poate fi interpretat ca un mijloc prin care supraviețuitorii defunctului caută să-i întărească plecarea în Cealaltă Lume și o formulă de exteriorizare a durerii pierderii cuiva drag, pentru a se redobândi un echilibru. Ion Ghinoiu, *Lumea de aici, lumea de dincolo. Ipostaze românești ale nemuririi*, București, Fundația Culturală Română, 1999, p.94-101.

³⁶ Spre exemplu, după unii cercetători bradul sau steagul, utilizat în România la morți ar fi simbolul viriloid al mirelui. *Ibidem*, p.115. Se utilizează în timpul pregătirii cadavrului pentru înmormântare, pe drumul înspre locul înmormântării (popasurile funebre) și se fixează uneori la groapa mortului.

³⁷ Zorile reprezintă în mitologia populară axată pe moarte zeițe ale destinului mortului, iar ivirea lor corespunde cu intrarea în moarte a muribundului și sunt sinonime cu ursitoarele de la naștere. *Ibidem*, p.99.

³⁸ „A muri necăsătorit reprezintă o moarte periculoasă, deoarece nu s-a realizat aspectul cel mai important al vieții. În consecință are loc o cununie simbolică a mortului”. Henri H. Stahl, *Eseuri critice*, București, Minerva, 1983, p.160.

³⁹ Gail Kligman, *op.cit.*, p.162-183.

Astfel, dacă practicile privind moneda mortului, lumânarea, sau „comandarea” (pomana mortului) sunt puternice în ambele medii, pentru bocet și chiar cântecele ceremoniale aceste sunt pe cale de dispariție în mediul urban. În același timp, practica nunții postume este mult mai puternică în anumite regiuni ale României și este prezentă mai ales în mediul rural. În plus, priveghiul ca și acțiune de veghere a sufletului celui decedat se menține, fără însă a mai cunoaște dezvoltarea sa în categoriile jocurilor de priveghi, în marea majoritate a regiunilor din România. Explicația acestor situații, de supraviețuire a obiceiurilor la sat, decât la oraș, rezidă până la urmă în caracterul mult mai conservator al unei lumii rurale în România de astăzi, în comparație cu mediul urban, supus în mod evident unor mai multe influențe și modele și implicit unor modificări. Oricum aceste modificări, după cum vom sublinia ceva mai târziu în acest articolul, sunt încă departe de modelul occidental și el se verifică simplu și prin lipsa de aderență a incinerării și crematoriilor în România, pe de o parte, iar, pe de altă parte, în inexistența în România de astăzi a așezămintelor de tip *funeral home*, ca să mă limitez la doar la două exemple grăitoare.

În orice caz, persistența unor obiceiuri românești la moarte sau dimpotrivă dispariția treptată sau chiar totală a unor dintre ele reprezintă o chestiune, am zice, „naturală” impusă de ritmul lumii din care și acest spațiu face parte. Exemplul evocat la nota 28 nu doar semnifică durabilitatea în România a unor credințe și obiceiuri în jurul morții și a cadavrului și a ipoteticelor pericole ce decurg din acesta⁴⁰, ci relevă un exemplu grăitor a potențialului spectacular deosebit al unor asemenea cazuri, izolate este adevărat, pentru mass-media și publicul român, avid de senzational și „supranatural” domesticit. Este, prin urmare, o direcție implementată și în România cu precădere după 1989, adică aceea de valorizare excesivă a noutății, schimbării și chiar a extremelor, prin mijloacele mass-media. Oricum, rămân în discuție numeroase alte practici tradiționale românești în jurul morții, ce trădează un fel specific de a înțelege și a acționa în fața morții și a vieții în România, impresionând prin frumusețea și semnificația lor. O dovadă a unui obicei cu semnificații profunde la românii transilvăneni, dispărut între timp într-o mare majoritate, este cel a spălării cadavrului ca și fază premergătoare înmormântării, care datorită progreselor medicinei realizate și în teritoriu, a devenit, tot mai mult, apanajul profesioniștilor morții (sub forma practicii îmbălsămării). În mod similar, putem aminti forma în care se simboliza, în cazul unui discurs tradițional românesc, moartea sau călătoria sufletului înspre lumea de dincolo, în care principalii actori sunt găina și cocoșul⁴¹.

⁴⁰ Cadavrul este un obiect neutru din punct de vedere fizico-chimic, dar în legătură cu pulsionile inconștiente și sistemele socio-culturale el devine un suport al atitudinilor și credințelor. Louis-Vincent Thomas, *Le Cadavre. De la biologie à l'Anthropologie*, Bruxelles, Editions Complexe, p. 10, 14, 189.. Idem, *Rites de mort*, p-25.

⁴¹ Mariana Păslaru, *op.cit.*, p.479-480; Ion Ghinoiu, *op.cit.*, p.187-197; Simion Florea Marian, *op.cit.*, p.231-233; Vasile Popp, *op.cit.*, p.79-80.

Când se discută în lume despre România și în special despre Transilvania ca și parte a ei, unul dintre cele mai cunoscute simboluri ale acesteia este *Dracula*. Fiind în directă legătură cu practicile românești de înmormântare merită zăbovit câteva clipe și asupra acestui subiect, dat fiind impactul și potențialul său deosebit de spectacular, cu trimitere directă la România. Primul indicator al lipsei de consistență ce arată, în mod clar, din nou, un decalaj între România și lumea occidentală este faptul că în România aproape nimeni nu crede în *Dracula*, ca și personaj. *Dracula*, din această perspectivă, este pentru români un personaj, plăsmuit de lumea occidentală prin scriitorul irlandez Abraham Bram Stoker la 1897, cu prea puține elemente ce să-i ateste forma sa în maniera în care îl percepe și-l utilizează lumea occidentală⁴² și implicit cu prea puține legături cu spațiul românesc. Problematika a fost tranșată de către istoriografia românească ce a încercat, în spirit științific, să dea un răspuns ferm acestui mit, care, în mod direct, a deformat, figura domnitorului român Vlad Țepeș. Oricum, o dovadă elocventă a afirmației de mai sus, privind inconsistenței formei occidentale a figurii lui *Dracula* în spiritualitatea românească, este faptul că nu găsim absolut nici o referire la acest personaj, în celebra monografie dedicată înmormântării la români aparținând lui Simion Florea Marian, scrisă doar cu câțva ani înainte (1892)⁴³ de apariția romanului lui Abraham Bram Stoker (1897). Or, această monografie scrisă de etnologul român poate fi considerată o adevărată radiografie a obiceiurilor românești la moarte în toate provinciile ce compun România de astăzi (Transilvania, Valahia, Moldova, Banat, Dobrogea) și ea nu trimite în nici un fel la niște practici tradiționale care să-l cuprindă pe *Dracula* în maniera sa „occidentală”, inclusiv în momentul în care se discută despre morții „vii” și anume *strigoii*, existenți în credința populară românească. Spre exemplu, practica tradițională românească de dezgropare a celor morți la un interval distinct de ani în funcție de vârsta decedului⁴⁴, care astăzi se mai regăsește doar sporadic în anume zone rurale ale României și inclusiv credința în *strigoii* ca și morți „vii”, nu cuprinde nici o referire la *Dracula*, cu toate că se pot observa niște asemănări. De pildă, ambii se află într-o zonă intermediară între o Lumea de Aici și o Lume de Dincolo, zonă considerată cea mai periculoasă, într-o credință populară, pentru cei vii și astfel s-au născocit de-a lungul timpului numeroase mijloace în a putea contracara aceste personaje malefice. Însă, după cum spuneam, *Dracula* este un personaj plăsmuit într-o operă literară și astfel nu-și găsește corespondențe într-o variantă a sa

⁴² Trimiterea se face de obicei la domnitorul Țării Românești, Vlad Țepeș, ce însă nu se suprapune cu personajul *Dracula* cunoscut în lumea occidentală, deși ca și domnitor s-a remarcat printr-o cruzime remarcabilă, care însă nu făcea o notă discordanță față de epoca în care el a trăit.

⁴³ Simion Florea Marian, *op.cit.*, passim.

⁴⁴ Dezgroparea avea loc la trei ani după deces în cazul copiilor, la cinci ani în cazul unui persoane necăsătorite și șapte ani în situația unui vârstnic. Dacă cadavrul nu era putrezit se credea că a făcut faptele rele în timpul vieții sau a fost blestemat, iar cea de-a doua înmormântare după dezgropare avea rolul de a corecta aceste lucruri. Simion Florea Marian, *op.cit.*, p.289-290.

românească. Cât privește problematica strigoilor, aceștia sunt o prezență cu o vechime considerabilă și extrem de răspândită în lume. Ea se regăsește într-o formulă aparte în România, mult mai accentuată în vechime decât în zilele de astăzi, unde semnul distinctiv al acestora era îngroparea cu fața în jos în mormânt, punerea în gura cadavrului, presupus strigoi, a usturoiului, posibilitatea de a-i opri din acțiunile lor malefice prin împlântarea în inimă a unui țepe sau a tăierii capului. Se considera că datele cele mai propice ale acțiunii lor sunt legate de anumite evenimente religioase (Sf. Gheorghe, Înălțarea Domnului sau Sf. Andrei), fiind mai activi în perioada rece a anului decât în cea caldă⁴⁵. Trebuie făcută o distincție între strigoi la români, adică între strigoi recunoscuți ca atare înainte de înmormântare și cei care sunt necunoscuți, unde adeseori se diferențiază tehnica de identificare și de neutralizare a acestora⁴⁶, ce uneori concordă cu o serie de moduri de gândire și acțiune creștine. Din acest punct de vedere se explică și mai bine incidentul înregistrat în luna februarie 2004 la Marotinu de Sus, pe care l-am evocat la nota 28. și unde se impune ideea, influențată puternic de către un discurs creștin, al unui mort/morți „bun” și, de cealaltă parte, a unei morții/mort „rău”. Este vorba aici despre afișajul unei culturi identitare, în care obligațiile asumate atât la nivel individual, cât și colectiv, în cazuri și situații de moarte, face ca ritualitatea funerară să determine împrejurarea de „a se muri bine”. Așadar, trecerea din lume a unui individ trasează o serie de obișnuite și obiceiuri, ce desenează o axă a obligațiilor, ce trebuie implicit respectată. Totul se realizează în acest câmp prin opoziția între moartea/mortul „bun” și moartea/mortul „rău”, fiind vorba aici despre diferența între ceea ce o cultură populară și nu numai înțelege, acceptă sau, pe de altă parte, respinge⁴⁷. Astfel se explică și o serie de obiceiuri tradiționale minore la moarte existente în România de astăzi, a căror simbol se integrează în această direcție: trântirea, după ce mortul este scos din casa proprie, de trei ori a ușii pentru ca aceasta să nu se mai întoarcă, spargerea unui vas, când cadavrul este scos din propria casă, sau „iertăciunile” cu ocazia înmormântării. Acestea din urmă sunt exprimate însă printr-un discurs religios, în care preotul, metamorfozându-se în vocea celui „decedat”, își ia ultimul rămas bun și își cere iertate pentru toate faptele sau greșelile sale voite sau nu de la rude și de la toți cei care l-au cunoscut.

În concluzie, obiceiurile românești la moarte, trădează un profil distinct la fenomenului muririi și evenimentului morții în acest spațiu, ce încă nu

⁴⁵ Una dintre explicații existente în popor este că strigoi acționează mai puțin în sezonul cald deoarece Sf. Ilie îi trăznește cu biciul de foc ce-l posedă. Ion Ghinoiu, *op.cit.*, p.283.

⁴⁶ Strigoii necunoscut la înmormântare poate fi identificat prin aducerea unui armăsar negru, noaptea în cimitir și care este pus să sară peste morminte. Mormântul pe care calul nu vrea să-l sară, adăpostește un strigoi care trebuie deshumat și omorât. Uciderea strigoiului se poate face prin înfigerea în inimă a unui obiect ascuțit, înroșit în foc, înțeparea sau tăierea cadavrului cu sapa, furca sau coasa, scoaterea și arderea inimii, incinerarea strigoiului, arderea sexului strigoiului înainte ca aceasta să fie incinerat, împrăștierea cenușii strigoiului peste o apă curgătoare etc., diferențele fiind minore între diversele zone ale României. *Ibidem*, p.287-288.

⁴⁷ Patrick Baudry, *Le sens de la ritualité funéraire*, în *Mourir aujourd'hui*, p.242.

atinge formele unor conduite occidentale în fața morții și, într-o mare parte a populației românești, capătă formulele unor straturi arhaice de comportament, ce nu foarte des, se transpun în comportamente extreme. Mai mult, decât atât, aceste obiceiuri tradiționale românești la moarte sunt girate de un discurs religios care le asigură o continuitate, întrucât vin în completarea acestui tip de discurs și ritual funerar, în speță. Astfel, se remarcă o spiritualitate aparte în fața morții la români, la fel cum este cazul și în alte vârste ale omului (naștere și căsătorie) fără ca acestea să atingă nivelul presupus de împrejurarea morții..

III. Discursuri și „tratamente” ale morții în România de astăzi

Discuția despre sistemul actual al morții în România, ar trebui să amplifice momentul reprezentat de anul 1989 în economia acestui sistem. Prin urmare, în opinia noastră, există cel puțin patru elemente ce au afectat sistemul morții existent, fără ca aceasta să însemne că a intervenit o transformare totală a acestuia, odată cu această dată. Prima dintre ele se referă în mod explicit la sistemul morții și se regăsește sub forma *abolirii pedepsei cu moartea* în România în urma Decretului-Lege nr.6 din 7 ianuarie 1990, care înlocuiește această pedeapsă cu pedeapsa detențiunii pe viață în cazul omorului deosebit de grav. Oricum, după 1990 au fost o serie de discuții în România privind reintroducerea pedepsei cu moartea, datorită creșterii infracționalității și a actelor de corupție la cel mai înalt nivel, dar în situația în care România vizează integrarea deplină în structurile Uniunii Europene o asemenea dezbatere sau perspectivă, deși își are susținătorii săi, rămâne în afara discuției. Privind însă lucrurile retrospectiv se poate remarca o anumită specificitate privind evoluția pedepsei cu moarte în spațiul românesc, care, cel puțin pentru perioada modernă nu prea are o mare tradiție, în ciuda existenței sale în perioada comunistă.

Cel de al doilea element ce a afectat însă, în mod indirect, sistemul morții în România după 1989 a fost *legalizarea avortului*, instrument, care, fiind în acțiune, încuraja politica oficială a statului comunist de creștere a populației, iar pe de altă parte, crea reale disfuncționalități la nivelul societății românești de atunci⁴⁸. Astfel, se practica avortul ilegal, și uneori de persoane nespecializate, ce făceau victime, iar, pe de altă parte, nefiind legal avortul, s-a ajuns la o creștere semnificativă a abandonului noilor născuți în maternității și implicit în grija statului, ducând în exterior o imagine negativă a României plină de copii abandonați sau copii ai străzii. Or, acest lucru a determinat inclusiv o serie de nereguli, ce persistă și astăzi, în ceea ce privea și privește problematica adopțiilor internaționale a copiilor români. Legalizarea avortului însă intră și într-o altă categorie a unor lucruri ce trebuiau în mod evident corectate după 1989 din punct de vedere legislativ (un alt exemplu, legalizarea homosexualității) și care, dincolo de aspectele

⁴⁸ Gail Kligman, *Politica duplicității. Controlul reproducerii în România lui Ceaușescu*, București, Humanitas, 2000 (traducere).

sale discutabile din punct de vedere moral, trădează și un alt aspect: ilegalitatea avortului constituia o marcă a profilului unei regim totalitar, dat fiind caracteristica majoră a acestuia și anume implementarea sa în toate sectoarele societății și, inclusiv, la nivelul vieții private. Efectul legalizării avortului a fost imediat și cu o semnificație particulară referitoare la moarte: după unele statistici numărul avorturilor în România depășește atât numărul nașterilor, cât și a deceselor în acest spațiu (este vorba despre 1,6 avorturi la 1 naștere, spre exemplu)

În al treilea rând, sistemul morții în România s-a modificat în ceea ce se referă la *fluxul sistemului informațional referitor la moarte după 1989*, ce a făcut ca în condițiile dispariției cenzurii și a unei imagini „fardate” a României, filtrată prin discursul Partidului Comunist Român, să avem de-a face cu un cu totul alt ritm în acest registru. Astfel, mass-media românească a cunoscut și cunoaște o deosebită apetență înspre moarte și potențialul, spectacular pe care acest eveniment îl cuprinde. Pe de altă parte, o serie de informații privind în mod direct, corelația boală-moarte spre exemplu, au putut să curgă libere, ceea ce în mod evident reprezintă un element pozitiv al discuției. Or, acest element are o mare importanță, după cum se știe, în funcționalitatea unui sistem al morții, referindu-ne la transmiterea unor cunoștințe și tehnici medicale. El devine important întrucât este capabilă a introduce noi modele în acest sistem. În spiritul acest afirmații, cel puțin două aspecte merită pomenite aici: în primul rând, este vorba despre *problematica euthanasiei*, care ca și problematica a atins și spațiul românesc. Dar problematica euthanasiei are deocamdată, datorită unor factori ce țin de profilul societății românești actuale, mai un mult caracter informativ pentru societatea românească, neputând încă naște o dezbatere serioasă în această direcție. Cu certitudine, acest lucru se explică și prin poziția de respingere a euthanasiei adoptată de către Biserica Ortodoxă Română, ce face ca problematica euthanasiei, dincolo de a naște o dezbatere, să fie în afara unui discurs românesc actual asupra morții.. Din acest punct de vedere, cea mai plauzibilă explicație a atitudinii societății românești privind euthanasia, înspre respingere ei, trădează un orizont în care aceasta nu este pregătită să o accepte, situând-o în afara categoriilor „adevărurilor” discursive despre moarte. Oricum, chestiunea se poate verifica, prin mijloace indirecte, referitoare la diverse atitudini existente în societatea românească, privind conduite aflate la limita „normalului” și asupra cărora planează și vor plana, încă multe rețineri⁴⁹.

Cu cel de al doilea element intră în ceea ce am numit cea de-a patra modificare importantă în sistemul morții de după 1989 în România. Este vorba despre *modificările ce au avut loc nivelul unui discurs medical*, fără însă a modifica un sistem medical în România, explicit sau implicit focalizat sau nu

⁴⁹ Ne referim aici la percepția homosexualității și legalizării prostituției în România. Biserica Ortodoxă Română a încercat de câteva ori, fără succes însă, a reintroduce scoaterea din sfera legalității a avortului în România.

pe problematica morții. În fapt, două lucruri au rămas aceleași cu realitățile de dinainte de 1989, privind ascendentul unui discurs medical în societatea românească asupra morții. Pe de o parte, avem de-a face cu persistența fenomenului de „medicalizare” a morții, care a fost asumat în România în a cursul secolului al XX-lea și care constituia inclusiv o caracteristică a percepției și „tratamentului” morții în perioada comunistă. Mai mult, inclusiv în perioada comunistă s-au făcut pași importanți, prin unele progrese la nivelul științei medicale românești, înspre întărirea acestui fenomen, ce era și este în acord cu mersul general al societății postmoderne. În al doilea rând, sistemul ce stă în spatele unei *Puterii medicale*⁵⁰ ca și realitate la nivel societal, nu a cunoscut decât o modificare minoră odată cu momentul 1989, deși au apărut noi formule de acțiune (de pildă, instituția Casei de Sănătate și Asigurări de Sănătate din România sau foarte slabele încă interese în dezvoltarea ramurii *palliative care*). Or, după cum spuneam beneficiara unui nou flux al informațiilor privind moartea, după 1989 în România, a fost și este știința medicală. Aceasta însă nu a însemnat o îmbunătățire a serviciilor medicale, ci, în mod paradoxal, calitatea acestora este scăzută, spitalele din România, spre exemplu, confruntându-se cu numeroase dificultăți, materiale, în principal, la fel ca și întreg sistemul medical românesc. Din acest punct de vedere, unul dintre indicatorii veridici ai crizei actuale din România, în ciuda unei vehiculate creșteri economice în ultimii ani spusă de cei care dețin puterea politică (fără ca aceasta să se resimtă în nivelul de trai a populației și în îmbunătățirea serviciilor către populație, inclusiv sistemul medical), rămâne criza sistemului medical.

Cel de al doilea element privind implementarea unui model nou referitor la moarte în societatea românească de după 1989, se va situa într-o dinamică total diferită de primul. Este vorba despre problematica *prevalării de organe umane*, care s-a transpus prin adoptarea unei legi de către Parlamentul României în acest sens în 1998⁵¹. Adoptarea acestei legii, cu o evidentă ascendență în sistemul morții din România, actuală, denotă niște elemente care trebuie explicitate. În primul rând, este în discuție faptul că un discurs legislativ, prin natura sa, nu cuprinde vreo definiție a morții și, mai mult, legea nu face decât să pună regulile de constatare ale decesului și să le definească consecințele. În plus, orice modificare în legislația unei societăți care privește moartea și nu numai, are în spatele său un ansamblu explicativ care a generat aceeași modificare și care este fructificat, dacă este în beneficiul societății, de către Puterea Politică. Astfel, Puterea Politică legiferează anumite realități existente la nivelul societății și, în contextul legii pe care o discutăm adică adoptarea legii privind prevalarea de organe umane în România, devine evident că ansamblu care a generat o asemenea direcție

⁵⁰ Louis-Vincent Thomas, *Mort et pouvoir*, Paris, Petite Bibliothèque Payot, 1999, p.53.

⁵¹ *Legea nr. 2 din 8 ianuarie 1998 privind prelevarea și transplantul de țesuturi și organe umane*, în *Parlamentul României, Legislația României*, vol. I: 1 ianuarie-31 martie 1998, București, Regia Autonomă „Monitorul Oficial”, 1998, p.10-19.

devenită lege, este cel medical. Totodată, legea stabilește, ca și orice lege limitele, în care se desfășoară practica: „*Art. 1. – (1) Prevalarea și transplantul de țesuturi și organe umane se fac în scop terapeutic, în condițiile prezentei legi*”. Astfel legea se dezvoltă în 24 de articole, la care se adaugă 6 anexe. Fiecare dintre articole definește clar cine este donatorul, cine este primitorul, diferența între transplant, prevalare de țesuturi și organe umane, plus sancțiunile ce derivă din nerespectarea acestor prevederi. Dintre acestea cele mai semnificative, din punct de vedere analitic, ni se par articolele ce se referă la obligativitatea ca organele unice umane să fie prelevate doar de la cadavre (art. 10, aliniatul 3) și, din punct de vedere al sancțiunilor, interzicerea donării de organe și țesuturi umane în scopul obținerii unui folos (pedepsită cu închisoare de la 1 la 3 ani - articolul 16, aliniatul 1). În ultimul dintre aceste articole se ascunde în fapt o realitate cruntă resimțită de societatea românească după 1989 și anume situația reală a vinderii, inclusiv prin anunțuri de mică publicitate a unor organe, din partea unor persoane sănătoase, aflate sub limita sărăciei și care, în ciuda legii enunțate, se regăsesc și astăzi în presa românească, sub formule seci și înspăimântătoare deopotrivă.. În concluzie, adoptarea legii privind prelevarea de organe umane, constituie un exemplu elocvent al racordării științei medicale românești la ora științei medicale mondiale, pe de o parte, iar, pe de altă parte, arată în mod clar, acceptare fără echivoc a unei situații girate de către știința medicală, în directă legătură cu realitatea morții, a realității cadavrului și a apărării/valorizării vieții în societatea românească. Girul dat de știința medicală acestei legi, la care se adaugă formula sa de obligativitate impusă prin legiferarea ei de către Puterea Politică, a determinat ca, în fapt, legea sau dezbaterile care au dus la adoptarea ei să nu stârnească nici o reacție contrară la nivelul societății românești. Inclusiv Biserica Ortodoxă Română și-a exprimat susținerea pentru ea. Însă, nu există încă vreo cercetare științifică serioasă care să arate cum și în ce măsură această lege și-a găsit împlinirea practică în anii de după 1998 în România, întreprindere care ar fi una extrem de edificatoare în ceea ce privește sistemul morții la românii de astăzi. În orice caz, încă două elemente mai apar în discuție despre această lege. Ambele au un caracter general. Primul dintre aceste elemente arată că și în societatea românească actuală aveam de-a face cu o virare înspre o percepție extrem de limpede între problematica cadavrului utilizat și a drepturilor cadavrului (cu o conexiune evident între ele)⁵². Cel de al doilea element arată de ce până la urmă acest model occidental a prins în societatea românească, iar problematica euthanasiei nu. Motivația acestei ultime situații este că problematica prevalării de organe în România, ca și, de altfel, nu doar în acest spațiu, are o încărcătura morală mult mai scăzută decât în cazul

⁵² Louis-Vincent Thomas, *Le Cadavre*, p.105-122.

euthanasiei, care după cum spuneam, deși are o latură utilă, nu se situează actualmente în „adevăru” societății românești⁵³.

O altă chestiune privind discursul și „tratamentul” morții și implicit a cadavrului în societatea românească actuală este cea care se referă la modul dispensării de cadavru, *înhumarea*, cu locul de odihnă a trupurilor moarte și anume cimitirul, iar, pe de altă parte, *incinerarea și problematica crematoriilor*. În acest punct al discuției trebuie accentuată ascendența obiceiurilor sau a unui discurs tradițional într-o asemenea tematică și care explică dominarea netă în România de astăzi a practicii înhumării și a cimitirului în detrimentul incinerării și a crematoriului. În fapt, crematoriul ca și așezământ și incinerarea ca și practică, este străină de spațiul românesc ca și realitate palpabilă până în perioada interbelică, cu toate că presa de la sfârșitul secolului al XIX din Transilvania și România, informau periodic despre dezbaterile și contradicțiile în domeniu. Prin urmare, înregistrăm o nouă diferență între spațiul occidental și România în ceea ce privește latura tratamentului cadavrului și implicit al morții, ce se exprimă sub următoarea formă: în România cadavrul nu este neapărat perceput ca și un rest de care trebuie să se scape într-o formă rapidă, ci aceasta, datorită valorizării excesive a problematicii sufletului printr-un discurs religios și tradițional deopotrivă, se așează în alți termeni. În consecință, se explică lesne faptul că la un oraș cum este capitala României, București, ce are o populație de peste 1.900.000 de locuitori există doar două crematorii în favoarea a 14 cimitire. Oricum, dintre aceste 14 cimitire doar două erau funcționabile în 2003 și astfel s-a propus construirea altui cimitir nou, în ciuda faptului că existau două crematorii care, în mod teoretic, puteau să absoarbă „surplusul de cadavre”⁵⁴. În plus, faptul că în perioada comunistă s-a încercat, la unele niveluri, fără succes însă, a se dezvolta o aderență înspre incinerare⁵⁵ constituie o altă dovadă elocventă a puternicei legături a românilor cu practica înhumării. Or, aceasta constituie o marcă distinctivă în cazul românilor, în situația în care în afara capitalei București abia în câteva orașe de peste 300.000 de locuitori mai există câteva crematorii⁵⁶. În rest,

⁵³ Cristina Dobre, *Sfântul Sinod al Bisericii Ortodoxe Române își menține conduita și înfierează avortul și euthanasia considerându-le acte împotriva lui Dumnezeu*, în *Gardianul*, 8 Iulie 2005, p.4.

⁵⁴ *Bucureștii are nevoie de 30.000 locuri de veci*, în *Gardianul*, București, 14 octombrie 2004, p. 3; Iulia Anghel; Geta Roman, *Cimitire sufocate*, în *Evenimentul Zilei*, 16 Octombrie 2002, p.4; *Deshumări pentru locuri noi în cimitire*, în *Libertatea*, 4127, 4 Februarie 2004, p.3; Eryka Lang, *Un loc de veci în București costă cât pensia pe un an*, în *Evenimentul Zilei*, 17 August 2002, p.5; *Cererea de locuri de veci a întrecut pe cea de locuințe în Constanța*, în *Evenimentul Zilei*, 8 Noiembrie 1998, p.5 etc.

⁵⁵ Proiectul comunist de a determina o creștere sau chiar adoptare a incinerării în societatea românească „urmărea un mesaj anti-eschatologic, preferat de materialismul triumfător, minimaliza moartea individuală, realiza disoluția individului în colectivitate”. Mihaela Grancea, *Epitaful românesc ortodox din perioada regimului totalitar, sursă pentru investigarea atitudinilor referitoare la moarte*, în *Caietele de Antropologie Istorică*, Cluj Napoca, II, 1-2 (5-6), ianuarie-decembrie 2004, p.233.

⁵⁶ Un exemplu este orașul Cluj Napoca, situat în inima Transilvaniei, unde la o populație de peste 350.000 de locuitori există un crematoriu.

pretutindeni în România primează practica înhumării și spațiul cimitirului, valorizat ca și loc de odihnă pentru cei trecuți în lumea celor dreupți și care cunoaște cea mai mare afluență de public în jurul datei 1 Noiembrie, Zi a Morților cel puțin în Transilvania. Oricum, nu există vreo analiză științifică realizată în România care să fi avut în vedere semnificațiile cimitirului în perioada actuală și nici evoluția acestui spațiu de-a lungul istoriei, ce ar încerca să surprindă modul de dezvoltare a acestuia, cu certe mutații într-un interval, care suprapune mai multe tipuri de regim politic. Astfel, o atare analiză ar putea delimita, în mod evident, cum anume straturile largi ale populației românești percep, își reprezintă și au un anume tip de conduită în fața practicii predominante a înhumării în România și a spațiului de adăpost a celor morții (cimitirul), în tipuri diferite de regim politic, dintre care unul dintre acestea, cel comunist a încercat, să pătrundă și să modifice inclusiv un domeniul al privatului. Și cum, mentalitățile se schimbă în durată lungă, este evident că o cercetare de acest tip ar fi extrem de utilă referitoare la atitudinea și componentele sistemului morții în România, privind „locurile” și practicile țesute în jurul decesului.

În mod similar se explică și împrejurarea în care așezămintele de tip „*funeral home*” nu au prins în România, în situația concretă ce am putea identifica, analitic, după cum am subliniat, rata mult mai acută a decesului la domiciliu decât în spitale. Demonstrația în acest sens se poate face prin intermediul unei stări evidente în România, în care o parte a populației urbane locuiește în bloc și viețuind într-un asemenea spațiu nu are cum să organizeze funeralii în acest loc. Într-un asemenea caz, depunerea cadavrului în intervalul de 3 zile și două nopți de la deces până la înhumare, nu se petrece în România într-un așezământ de tip „*funeral home*”, ci în capela din cimitirul în care defunctul urmează a fi înmormântat. Aici se aduna rudele, prietenii și cunoștințele defunctului și aici are loc inclusiv priveghiul sufletului decedatului și ritualul religios al înmormântării. În consecință, „*funeral home*” este un tip de așezământ străin de un sistem al morții în România și care nu poate concura, dincolo de aspectele sale utile, cu obișnuitele și conduitele tradiționale în jurul morții⁵⁷. În mod similar, alte soluții propuse pentru rezolvarea problematicei crizei locurilor de veci în România s-au dovedit până acum ineficiente (cimitirele particulare)⁵⁸.

În ceea ce se referă la problematica unui „tratament” al morții în România în formulele sale cele mai directe, aceasta trimite la o serie de aspecte particulare ale tematicii, cuprinse în componentele unui discurs și sistem medical românesc. Se încorporează aici problematica muribunzilor sau a celor atinși de boli incurabile și a felului în care sunt „tratați”, pe de o parte, iar, pe de altă parte, felul de acțiune în fața pericolului sau iminenței morții

⁵⁷ O marea parte a românilor au aflat, pentru prima dată, despre existența unor așezăminte tip „*funeral home*” prin difuzarea de canalul HBO România a câtorva serii din celebrul serial american *Six Feet Under* !

⁵⁸ *Cimitirele private sunt cu un picior în groapă*, în *Săptămâna Financiară*, 35, București, 31 Octombrie, 2005, p.3.

la copii. În consecință, apariția domeniului *pallitive care* în România reprezintă o consecință directă a modificărilor survenite în sistemul morții românesc, pe care am delimitat-o: noul flux informațional asupra morții. S-au modificat o serie de elemente ale discursului și practicii medicale referitoare la moarte în România, care a făcut posibilă implementare acestui domeniu, încă este adevărat, foarte redusă. Totuși, există o puternică defazare în acest sector între România și lumea occidentală și astfel se poate spune că domeniul *palliative care*, cu diferitele sale direcții (*hospice*, spre exemplu), sunt doar în faza de început în România⁵⁹. Cifrele, din acest punct de vedere, arată o realitate evidentă și dureroasă în același timp: se estimează că în România 90% din decesele prin cancer se produc la domiciliu; dintre pacienții cu cancer 15% primesc analgezie cu opioide, iar 50% din pacienți au durerea necontrolată. În condițiile în care incidența cancerului este în creștere (în 1999 s-au înregistrat 37.840 decese prin cancer, 168,2 la 100 000 de locuitori în România), iar majoritatea cazurilor noi sunt diagnosticate în stadii incurabile, nevoia de îngrijire paliativă devine o necesitate deloc neglijabilă. Istoria domeniului *palliative care* în România este una foarte recentă și arată că primul serviciu de acest gen s-a înființat în 1992 la Brașov în inima Transilvaniei (*Hospice Casa Speranței*). În 2002 în România există 21 de centre de îngrijire paliativă care includ: 1 unitate *hospice* cu paturi de sine stătătoare, 1 centru de zi pentru adulți, 4 echipe mobile de îngrijire la domiciliu, 10 servicii de îngrijiri paliative pentru copii, 5 servicii paliative în spital⁶⁰, pentru că în 2004 numărul acestora să crească la 29. În această direcție se remarcă că, actualmente, România se integrează într-o direcție care este similară cu a altor țări din estul și centrul Europei, foste comuniste, în care domeniul *pallitive care* este puternic defazat față de lumea occidentală. Legislația medicală, în ciuda unor eforturi ce se depun în ultimii ani, nu asigură încă acestui domeniu un cadru legal funcțional, care să-i confere anumite fonduri bugetare din cadrul asigurărilor de sănătate. Astfel, termenii de *hospice* și *îngrijiri paliative* nu apar ca fiind „stranii” doar oamenilor obișnuiți din România, ci, din păcate, și unui segment extins din cadrul personalului medical român. În ciuda acestui fapt, se poate considera că s-au făcut pași importanți în acest domeniu în România, ce pot constitui, în mod evident, o viitoare bază de creștere a acestei ramuri. Printre acești pași se numără, în principal, apariția primelor *Standarde Naționale de Îngrijire Paliativă*⁶¹, în 2002. Acest vârf atins în domeniu nu poate fi înțeles decât printr-o serie de modificări care s-au produs înainte și după acest moment,

⁵⁹ Primele referiri la domeniul reprezentat *palliative care* în România apar în 1980 într-o lucrare a dr. Constantin Bogdan, având un caracter de luare la cunoștință. În perioada comunistă, singura alternativă a îngrijirii vârstnicilor incurabili o reprezentau azilele și căminele de tip spital www.presspro-medic.ro/articole/medicina-paliativa-283.php.

⁶⁰ www.presspro-medic.ro/articole/medicina-paliativa-283.php .

⁶¹ www.studycentre.home.ro/publicatii.htm .

unde repere importante pot fi identificate mai ales după anul 2000⁶², unde *Legea Spitalelor* din 2003 pare a fi deocamdată cea mai importantă. În ciuda acestor semnificativi pași înainte în domeniu, sectorul *pallitive care* în România este, după cum se poate vedea, abia în faza copilăriei sale, ce, în mod necesar, solicită noi și noi largiri în domeniu. Un avans fundamental în acest sens ar fi dezvoltarea mult mai puternică a acestei direcții în cadrul unităților de învățământ superior medical din România, prin includerea unei discipline aparte de studiu cu această titulatură.

Însă, după cum se poate vedea, adevăratul „motor” în promovarea ramurii *pallitive care* în România este Hospice „Casa Speranței” din Brașov, ce se naște în 1992, în parteneriat cu fundația Hospice Ellenor din Dartford, Kent (Marea Britanie). Este încă singura unitate de acest gen din România, ce a cunoscut o continuă extindere după 1992, printr-o dilatare esențială a domeniului său de activitate: 1996 – înființarea secției de pediatrie; 1997 – înființarea Centrului de Studii Paliative, ce organizează periodic cursuri de acomodare și perfecționare în această ramură pentru personalul medical românesc acreditate de Ministerul Sănătății din România; 1998-2002- au beneficiat de serviciile acestei unități peste 2000 de bolnavi adulți la domiciliu, tot în acest an se dă în funcțiune secția de internare a adulților bolnavi din România și nu doar de îngrijire la domiciliu; 2003 – organizarea primului examen de competență în îngrijire paliativă sub egida sa, trecut de 35 de persoane și organizarea a 19 cursuri de „*Introducere în Îngrijirea Paliativă*” în diverse orașe din România la care au participat în jur de 347 de medici, psihologi, asistenți medicali, asistenți sociali, infirmieri etc⁶³. Ceea ce se poate sublinia este faptul că 80 % din fondurile necesare funcționării serviciilor gratuite oferite de Hospice „Casa Speranței” provin din exteriorul României, ceea ce este încă o dovadă evidentă a slabei receptării și până la urmă a slabei înțelegeri a necesității unei asemenea ramuri a medicinei în România.

Concluzii

Privind lucrurile prin prisma aspectelor pe care le-am prezentat, câteva elemente sunt evidente: ar fi vorba, în principal de decalajul între România și lumea occidentală ce se înregistrează în fenomenul muririi și evenimentul morții. Așadar, de la moartea suportată, de la obiceiuri tradiționale românești la moarte, ce blochează dintr-un anume punct de vedere

⁶²1999- recunoașterea competenței în medicină paliativă, 2000- recunoașterea medicinei paliative ca și supra-specializare medicală; confirmarea primilor 10 specialiști în domeniu, 2002 – introducerea conceptului și a serviciilor de îngrijire paliativă în cadrul serviciilor spitalicești; stabilirea dreptului pacienților de a îngrijire la domiciliu în orice situație de boală; implementarea pe lângă Centrul de Studii a Hospice Casa Speranței din Brașov a primului colectiv de lucru privind implementarea serviciilor paliative în România, 2003 *Legea Spitalelor* (270/2003) specifică printre serviciile spitalicești și îngrijirile paliative, introducerea îngrijirilor paliative ca și serviciu în sistemul asigurărilor de sănătate. www.presspro-medic.ro/articole/medicina-paliativa-283.php.

⁶³ www.studycentre.home.ro/raport_2003.htm

implementarea unor modele noi, și până la discursul, medical în esență, și „tratamentul” morții, putem vorbi despre un specific românesc al decesului. Însă, acest specific, ascunde adeseori în spatele său realități crunte și greu de înțeles pentru cineva care nu trăiește în România și care are, adeseori, tendința de a categorisi prea repede acest spațiu. Diferențele apar ca fiind evidente și în interiorul societății românești, între urban și rural, între cei avuți și cei majoritari săraci, între continuitatea unor tradiții și posibilitatea/imposibilitatea de a se produce și implementa noi modele, între eforturile guvernamentale, din punct de vedere medical, de racordare la tendințele europene în domeniu, și posibilitatea reală a îndeplinirii acestora, unde murirea și moartea devin cuvântul de ordine al ecuației. Metaforic vorbind și forțând la maximum concluziile acestui articol putem spune că pe cât de frumoase și, implicit, expresive sunt formulele tradiționale românești în jurul morții, pe atât de schimonosit este momentul decesului pe fețele românilor de astăzi, ce caută cu înfrigurare să se adapteze și să reziste unui model occidental politic și economic. Într-o lume, cum este cea a României de astăzi, în care sporul natural este negativ, în care fenomenul migrației înspre țări mai „calde” se menține în creștere constantă, în care calitatea vieții și a serviciilor datoare s-o apere este scăzută, moartea nu poate interveni în demnitate și în liniște ca și în alte zone. Astfel, torturați și deseori turțiți de grijile cotidiene, mulți români își uită „viitorul ultim” propriu - moartea, având în fața ochilor acel singur lucru pe care nici un regim, conducător sau tranziție politică și economică nu îl poate lua de la ei și a cărui regat are un infinit capital de încredere: **speranța** în ceva mai bun și mai drept pentru ei.

Recenzent: mem. coresp. AȘM Andrei Eșanu
01.07.2007

ROLUL FORMATIV AL ISTORIEI ÎN ȘCOALĂ ÎN SECOLUL AL XIX-LEA. O PRIVIRE DE ANSAMBLU

*Victor Tudor Roșu,
Alba Iulia, România*

Abstract

The present study discusses the role of history in the educational system and history school manuals available during the 19th century. Our analysis mainly deals with manuals used in the Romanian Principalities while also attempting to recreate a context as wide as possible by referring to similar phenomena in the West. From this perspective, we are interested in Europe's influence on the role played by History as a school subject, the coordinates of the memory transfer to the young generations and the extent in which the content of history manuals speak about national catechization, a particularity of the 19th century.

Istoria educației a constituit, în spațiile istoriografice moderne, una dintre țintele predilecte ale scrisului istoric din ultimele decenii. Fertilizarea permanentă a câmpului istoriografic a fost una dintre constantele ultimelor decade, prin recursul la demitizarea istoriei școlii, la investigarea pluri- și interdisciplinară, uzarea de metodele și conceptele din aria științelor sociale și în special ale sociologiei, abordarea din perspectivă funcționalistă a ideilor asupra educației, preeminența factorului instituțional, perspectiva socială, religioasă, politică, demografică, minoritară etc., coroborarea cu istoria culturii și științei, analiza documentară, analiza cantitativă aplicată istoriei educației, structurarea tematică pe idei, valori, convingeri, prejudecăți sau aglutinarea acestor concepte în diferiți algoritmi și matrici de cercetare, ce au constituit tot atâtea direcții ori metode alternative de acostare a problematicilor pe care le ridică școala¹. Pornind de la acest fundament, vom proceda în paginile următoare la o trecere în revistă a ideilor ce au conturat și determinat sistemul de învățământ al secolului al XIX-lea, în special în decadele sale de mijloc, insistând asupra coordonatelor pe care a evoluat disciplina istoriei, procedând și la o succintă particularizare asupra realităților românești concordante.

Ascendenta modelelor occidentale

În cursul secolului al XIX-lea, sistemul de educație în masă a fost generalizat în Europa. Statele moderne au înlocuit treptat înrâurirea ecleziastică asupra școlii, impunându-și propria autoritate. Căile urmate pentru dezvoltarea unui sistem național în educație au variat de la o națiune la alta², dar s-au păstrat în cadrele instituționalizării și secularizării.

Cheia problematicei educației în a doua jumătate a secolului al XIX-lea constă în relația dintre individ și stat. Începuturile metamorfozei procesului de învățământ într-o unealtă, un instrument ideologic în mâna statului, datează din timpul Revoluției franceze³. Până la 1789, Rousseau a fost singurul care a susținut ideea unei școli menită să formeze conștiința națională, alte voci pronunțându-se pentru rațiuni utilitare⁴. De partea cealaltă a acestei borne, abia înseilatul stat centralizat și democratic trasa coordonatele relației între el și masa de cetățeni ce urmează a fi încorporați în națiunea modernă. Evident, copiii sunt cei dintâi vizați, întrucât terenul reavăn este cel mai propice cultivării noilor învățăminte. Tinerii francezi

¹ Douglas Sloan, *Historiography and the History of Education*, în *Review of Research in Education*, 1, 1973, p. 239-269.

² Zasemin Nuhoglu Soysal, David Strang, *Construction of the First Mass Education Systems in Nineteenth-Century Europe*, în *Sociology of Education*, 62, nr. 4, octombrie 1989, p. 277-288; François Furet (coord.), *Omul romantic*, traducere coordonată de Giuliano Sfichi, Iași, Ed. Polirom, 2000, p. 139-164.

³ Barry H. Bergen, *Primary education in third Republic France: Recent French Works*, în *History of Education Quarterly*, 26, nr. 2, 1986, p. 277-278.

⁴ Guy Hermet, *Istoria națiunilor și a naționalismului în Europa*, traducere de Silvia Dram, prefață de Al. Zub, Iași, Institutul European, 1997, p. 95.

încearcă să răspundă la întrebarea cum poate un copil să ajute națiunea, baza argumentării constituind-o „Declarația drepturilor”, în formula diseminată pentru școlari⁵. Asumarea de către copii a potențialului de a fi un cetățean util al noului stat începea să fie realizată.

Revoluția franceză a însemnat însă un punct de turnură în definirea statutului copilului deoarece a legat, fără echivoc, ascensiunea tânărului de noile drepturi civile și de demnitatea de cetățean, printr-un grăitor catehism al îndatoririlor revoluționare. Noua Republică a conjugat eforturi în dorința ardentă a (re)educării în direcția cetățeniei. Un torent de publicații pentru copii, incluzând alfabete, manuale și „catehisme” laice aveau să sprijine efortul politic de a crea noul cetățean. Noile instrumente ale învățării se vor numi: „alfabetul republican”, „catehismul republican” etc. Manualele școlare abundă în exemple ale sacrificiului copiilor pentru Republică. Copiii se simt astfel actori pe scena politică, ei pot ajuta națiunea pe mai multe căi, uneori chiar cu prețul vieții⁶. Mai apoi, perioada postrevoluționară a marcat o deturnare a focalizării atenției dinspre problematicile pe care le implica „cetățenia”, spre cele impuse de conceptul de „civism”⁷. Poporului trebuia să i se insuflă un sentiment de supunere, un național-civism identificat cu un sistem de valori ce răspundea mai curând nevoilor statului decât comunității, chezaș al unui tip de comportament standardizat și capabil să suprime clivajele sociale, religioase și culturale, ce limitaseră până atunci pătrunderea și extinderea autorității sale⁸. A instrui poporul, se specifica într-o circulară din 1861, „[...] înseamnă a-l aduce în stare să aprecieze binefacerile guvernării”⁹. În Franța, Anglia, Italia, cadrele instituționale ale național-civismului diferă, dar ideea convertirii maselor la un catehism național se materializează și câștigă teren, chiar dacă în unele spații mai puțin accentuat.

Noile principii care trebuiau să se afle la baza organizării școlilor au îmbrățișat, în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, o serie de incongruențe și opoziții; în general, se vorbește despre două direcții majore, însă doar parțial antagonice: una, pe principiul liberalismului, glorificând pluralitatea vocilor, opiniilor, credințelor și doctrinelor¹⁰, cealaltă, fundamentată pe pozitivismul comtist¹¹, pornind de la conceptul acțiunii concertate a familiei, bisericii și tuturor instituțiilor sociale pentru a îndoctrina membrii societății cu valori și cunoștințe „pozitive” despre o organizare socială deloc maleabilă și o ierarhie imperturbabilă, ceea ce presupunea conștientizarea și asumarea propriei poziții, versatilă, pe de-o parte, dar imobilă, pe de alta, în

⁵ Margaret R. Higonnet, *Civility Books, Child Citizens, and Uncivil Antics*, în *Poetics Today*, 13, nr. 1 (Children’s Literature), 1992, p. 123-140.

⁶ *Ibidem*, p. 127.

⁷ *Ibidem*, p. 124.

⁸ Guy Hermet, *op. cit.*, p. 125-126.

⁹ *Ibidem*, p. 137.

¹⁰ Pierre Chevallier, *La séparation de l’Eglise et de l’Ecole: Jules Ferry et Léon XIII*, Paris, Librairie Arthème Fayard, 1981, p. 69-70.

¹¹ *Ibidem*, p. 75.

angrenajul social. Produsul era o societate în același timp meritocratică și ierarhică, seculară și religioasă, comunistă și individualistă. Crezul pozitivist, „progres și ordine”, reflectă aceste contradicții¹².

În Franța, vocile pentru modernizarea învățământului au fost numeroase. Între acestea, merită amintită cea a lui Edgar Quinet, un apropiat al românilor, cel care, în anii următori revoluției de la 1848, întocmea un plan pentru „educația populară”, aceasta implicând un învățământ primar laic, gratuit și obligatoriu¹³. Însă abia între 1881 și 1886 se întocmește și se pune în aplicare un sistem de legi nou, cu scopul unei puternice centralizări a învățământului primar cu caracter public¹⁴. Noile legi și regulamente purtau amprenta lui Jules Ferry, de două ori ministru al instrucțiunii publice în Franța. Aceasta a însemnat, în primul rând, generalizarea procesului de secularizare a școlilor. Procesul de laicizare a început devreme, urmărind dislocarea „instrucției morale și religioase” cu „instrucția morală și civică”, ceea ce în alți termeni s-ar putea numi „succesul, consolidarea și celebrarea principiilor republicane în fața celor monarhice”¹⁵. Secularizarea școlilor însemna, mai apoi, primul pas pe calea secularizării întregii societăți.

În legătură cu prezența din ce în ce mai accentuată a istoriei în programa școlară, se poate afirma, în primul rând, că transformările societății atrag o reierarhizare a intereselor acesteia, ceea ce se repercutează și la nivelul curriculei școlare, printr-o rearanjare a importanței obiectelor de studiu. Problema cea mai importantă din această perspectivă, după cum o formula Herbert Spencer în 1860, constă nu în a justifica în mod absolut un obiect curricular, ci de a demonstra prevalența lui în comparație cu alte discipline, prezente sau nu în programă¹⁶.

A transforma istoria într-o știință morală implică certe riscuri, cel mai ușor de identificat tocmai de către istorici. Istoria ca „știință morală” are o consonanță vizând atât paradoxul cât și anacronismul. Faptul este însă generalizat în epoca victoriană, prin vocile lui Mill, Emerson și Ecton¹⁷, dar și prin istoricii francezi, atunci când o asemenea operațiune de „metisare” (împreunare) se desfășura cu totul în parametrii „legalității”. Un studiu teoretic al valorilor etice pe care trebuie să le releve istoria apare însă târziu, în 1903, aparținându-i lui Henry Charles Lea. Este o propagandă în favoarea preceptelor morale care trebuie să facă parte din arsenalul istoricului; standardele morale se schimbă de la o epocă la alta și, deși istoricul poate fi aparent pe bună dreptate indignat, el își va reprima aceste trăiri, lăsând

¹² Barry H. Bergen, *op. cit.*, p. 276.

¹³ Michel Winock, *Vocile libertății. Scriitori angajați din secolul al XIX-lea*, traducere din franceză de Florin Sicoe, București, Ed. Cartier, 2003, p. 558.

¹⁴ Barry H. Bergen, *op. cit.*, p. 271-285.

¹⁵ *Ibidem*, p. 274 și urm.

¹⁶ David Pratt, *The Functions of Teaching History*, în *The History Teacher*, 7, nr. 3, mai 1974, p. 410-425.

¹⁷ Gordon Wright, *History as a Moral Science*, în *The American Historical Review*, 81, nr. 1, februarie 1976, p. 1-11.

cititorului luxul de a aplica judecăți morale. De aceea, istoria trebuie scrisă asemenea textelor biblice prelucrate pentru școală¹⁸. Credința în necesitatea unei istorii care să apere valorile și standardele societății este întâlnită până târziu, în secolul al XX-lea. În linii mari, istoria trebuia să transmită ordinea, ideea responsabilității, a obligației de a face, de a produce ceva în lume¹⁹. Mai mult sau mai puțin subtil, cu pasiune și patos sau fără, conținuturile istoriei urmau să conducă școlarul secolului al XIX-lea la judicioase concluzii, la adevărate lecții morale de viață. Mixtiunea științei cu morala inducea însă adevăruri selective și noi conținuturi înfeudate principiului „carismaticului în istorie”, întrucât numai personajele și entitățile carismatice puteau să înfățișeze minților fragede forța morală demnă de a fi însușită. De fapt, la o analiză completă a obiectivelor istoriei la mijlocul secolului al XIX-lea, se va constata că, în linii mari, ele sunt aceleași ca și astăzi, aptitudini, valori, atitudini și cunoștințe, dar comparația ar putea fi mult extinsă după acest prim nivel²⁰.

Manualele de istorie din Franța glorifică trecutul francez și limba de origine latină. Francezii sunt depozitari și creatori de civilizație. Galii, barbari păgâni, sunt în mod firesc cuceriiți de romanii superior organizați, și de la care importă o limbă, o cultură și o civilizație superioare²¹. Copilăria, oarecum asemănătoare stadiului de barbarie al galilor, poate fi astfel modelată de tutela maturității și a civilizației. Relația dintre romani și gali oferea un model pentru posibilitățile progresului prin învățare, la care vor face recurs textele școlare.

Nici în Statele Unite, „noua istorie” nu ținea seama doar de beneficiul elevului. Școlile trebuiau să creeze liantul social prin loialitatea față de națiune și valorile sale, evident, în interpretarea americană. Elevii învățau să identifice națiunea, iar istoria mai oferea conștiința eroismului, a unei anumite forme de sacralitate, precum și a adversităților. În ideea manualelor, istoria avea puterea de a dispersa prejudecățile, propovăduia dragostea pentru patrie, ilustra binecuvântarea uniunii politice, semnala pericolul anarhiei și al puterii despotice²². Cei ce zămisleau textele școlare credeau, cu tărie și empatie, în existența unui caracter național recognoscibil prin studiul istoriei, față de care își autodefineau obligația de a-l sluji și conserva²³.

Istoria, ca de altfel întreaga literatură didactică este impregnată de pilde morale și lecții asupra societății și ordinii ei, astfel încât chiar și un text de gramatică poate deveni purtătorul unui conținut etic, adesea explicit

¹⁸ *Ibidem*, p. 3.

¹⁹ Charles E. Strickland, *The Child, the Community, and Clío: The Uses of Cultural History in Elementary School Experiment of the Eighteen-Nineties*, în *History of Education Quarterly*, 7, nr. 4, 1967, p. 474-492.

²⁰ Rodney F. Allen, *The Uses of History: a Perspective from the Early Nineteenth Century*, în *Peabody Journal of Education*, 45, nr. 4, ianuarie 1968, p. 238-243.

²¹ Barry H. Bergen, *op. cit.*, p. 281-282.

²² Rodney F. Allen, *op. cit.*, p. 240.

²³ J. Merton England, *The Democratic Faith in American Schoolbooks, 1783-1860*, în *American Quarterly*, 15, nr. 2, partea I, 1963, p. 191-199.

formulat, într-un discurs angajat sau, cel puțin, pseudo-neutru²⁴. În retorica patriotică a manualelor, independent de disciplina căreia îi sunt consacrate, cuvintele „democrație” și „libertate” nu pot fi depășite ca prezență decât de antonimele lor, „tiranie” și „opresiune”²⁵.

Istoria este văzută mai puțin ca un vehicul pentru dezvoltarea abilităților intelectuale, în epoca la care ne raportăm. De asemenea, perspectiva socială lipsește, întrucât științele sociale se află încă într-o fază incipientă. Istoricii produc generalizări, apanaj al științelor sociale, ca urmare legitimă a rolului lor profesional²⁶.

În interpretarea românească

Întrucât pe tema învățământului românesc pe parcursul veacului al XIX-lea s-a scris mult, iar aspectele sale sunt foarte cunoscute, nu vom proceda la o sinteză propriu-zisă a acestei problematice, ci doar la punctarea câtorva chestiuni relevante pentru analiza de față.

De la Regulamentul Organic și până la 1848, progresele învățământului românesc au fost însemnate, în direcția deschiderii învățământului în limba română, a campaniei de atragere a oamenilor de rând înspre binefacerile școlii, a influenței culturii franceze asupra educației elitelor, a împrumuturilor de metodă din spațiul occidental (de exemplu, metoda lancasteriană²⁷, aplicată mai ales în Anglia și în Statele Unite), lucruri remarcate inclusiv de călătorii străini în spațiul românesc, cu precădere cei francezi, germani sau englezi²⁸. Conceptele moderne asupra locului și rolului educației prin școală își fac simțită prezența și în Țările Române, ea urmărește „dezvoltarea celor mai nobile sentimente ale lumii”, formarea de „cetățeni virtuțoși, patrioți dezinteresați”²⁹. Educația este din ce în ce mai mult o problemă legată de stat.

Deschiderea unui număr crescând de școli, accesibilitatea, reglementările favorabile, pregătirea profesorilor, prezența în număr mare a dascălilor ardeleni în Principate³⁰ etc. au contribuit la dezvoltarea pe linie națională a învățământului și după 1848, în ciuda unor discontinuități. În Țara Românească, de exemplu, refacerea imediată a școlilor după revoluție trebuia să se facă doar cu „pământeni români”, deci fără Laurian, Aaron Florian sau Ioan Maiorescu, profesorii ardeleni ce își pusese decisiv

²⁴ Barry H. Bergen, *op. cit.*, p. 281.

²⁵ J. Merton England, *op. cit.*, p. 191.

²⁶ David Pratt, *op. cit.*, p. 418.

²⁷ Ilie Popescu Teiușan, *Istoria pedagogiei*, Craiova, Ed. Scrisul Românesc, 1935, p. 194-197.

²⁸ Ileana Cazan, Irina Gavrilă (coordonatori), *Societatea românească între modern și exotic, văzută de călători străini (1800-1847)*, București, Ed. Oscar Print, 2005, p. 276-285.

²⁹ Apud Gh. Pârnuță, *Istoria învățământului și gândirea pedagogică din Țara Românească (secolele XVII-XIX)*, București, Ed. Didactică și Pedagogică, 1971, p. 304-305.

³⁰ Viorel Grozav, *Profesori ardeleni dincoace de Carpați (1850-1859)*, în *Revista Arhivelor*, 56, 1979, p. 312-325; N. Iorga, *Istoria învățământului românesc*, București, Ed. Didactică și Pedagogică, 1971, p. 136-153.

amprenta asupra educației de aici în anii prer evoluționari. Însă la scurtă vreme, situația se schimba radical: noul domn Barbu Știrbei recomanda în 1850 ca învățământul să fie privit nu ca un scop, ci ca mijloc. Instrucția publică, ce reclama un nou proiect de organizare, urma să fie potrivită cu nevoile poporului și să nu aibă în vedere exclusiv interesele câtorva familii privilegiate; ea trebuia să fie națională, păstrând însă culoarea locală³¹. Virtutea, strădania, iubirea de muncă, cinstea, onestitatea, dreptatea, dragostea de aproape, devotamentul, supunerea față de legi și guvernanți, sunt norme morale și comportamente pe care școala românească din a doua jumătate a secolului al XIX-lea își propusese să le insufle tineretului³².

De asemenea, în Moldova, reglementările vorbesc în favoarea învățământului național, cu precădere după lansarea în 1851 a „Așezământului pentru reorganizarea învățăturilor publice în Principatul Moldovei” al lui Alexandru Ghica³³. Pe lângă decretarea gratuității învățământului, a înființării de școli specializate, a accentului pus pe limba română și pe literele latine (lucruri valabile și în Țara Românească), se remarcă numărul mare al profesorilor ardeleni aduși în această perioadă în Moldova (Simion Bărnuțiu, Al. Papiu Ilarian, Ștefan Micle etc.), dintre care A. T. Laurian ocupă chiar funcția de inspector general al școlilor.

Unirea Principatelor a adus învățământul pe agenda de priorități a mai multor oameni politici, dintre care Mihail Kogălniceanu îl plasa la „punctul opt” al celor 14 principii pe care se obliga, în 1860, să le profeseze: „sunt pentru cea mai mare răspândire a învățaturii publice, astfel încât fiecare oraș să-și aibă gimnaziul său și fiecare sat să-și aibă școala sa primară, astfel încât fiecare român să știe să scrie, ceti și, prin urmare, a cunoaște și apăra drepturile sale”³⁴. Mai apoi, legea instrucțiunii din 1864 venea să încununeze eforturile generațiilor progresiste ale veacului, prin prevederile sale ce statorniceau trecerea sistemului sub controlul strict al statului, consfințea gratuitatea și obligativitatea instrucției primare etc. Progresul învățământului va fi mult mai accentuat în Principate, și pentru a contracara întrucâtva țelul (și efectele) campaniei învățământului din Transilvania³⁵, în special după 1867, de a crea „nu numai cetățeni deștepți, ci maghiari în spirit și limbă”³⁶.

Spațiul românesc simte ecourile campaniei marilor state europene de a-și transforma supușii în cetățeni mândri și dornici totodată de a le servi

³¹ *Ibidem*, p. 140-147; Gh. Pârnuță, *op. cit.*, p. 265-279

³² Mirela-Luminița Murgescu, *Între „bunul creștin” și „bravul român”*. *Rolul școlii primare în construirea identității naționale românești (1831-1878)*, Iași, Ed. A’92, 1999, p. 50-51.

³³ N. Iorga, *op. cit.*, p. 147-153.

³⁴ Teodor Pavel (coord.), *Gândire politică și imaginar social la popoarele central-est europene. Secolul al XIX-lea. Antologie de texte*. Ediție realizată de Teodor Pavel, Sorin Mitu, Miodrag Milin, Nagy Róbert, Radu Mârza, Cluj-Napoca, Ed. Argonaut, 2005, p. 327.

³⁵ Ioachim Lazăr, *Politica școlară a Curții din Viena și a guvernelor maghiare în perioada 1848-1883*, în *Sargetia*, 26, 2, 1995-1996, p. 87-103.

³⁶ Apud Ionela-Simona Mircea, *Problemele privind învățământul românesc în paginile gazetei „Albina” (1866-1876)*, în *Apulum*, XXXIII, 1996, p. 89-93.

interesele, adaptând acest fenomen larg la propriile realități, modelând viitori cetățeni ai unui stat-națiune încă înainte ca acesta să fie înființat.

În interpretarea românească, națiunea s-a definit în sinteza voluntarismului raționalist de inspirație franceză, în baza căruia naționalitatea era o chestiune de opțiune iar factorului volitiv-motivațional i se acorda un rol preeminent, și organicismului naturalist de sorginte germană, în lumina căruia naționalitatea era configurată ca un dat, o constantă, un rezultat al determinismului geografic și istoric³⁷. Pe acest sistem referențial, țelul suprem al istoriei devenea fortificarea conștiinței de sine și configurarea unui profil național răspicat, explicit, ținând de conectarea culturală la gândirea și pulsația ideatică occidentală³⁸. Astfel, pentru spațiul românesc, menirea manualului de istorie nu putea fi decât una precisă, doar conținutul putea fi discutabil. O menire clară, fermă, pentru a fi în consonanță cu ideea generală că „istoria este cea dintâi carte a unei nații. Într-însa ea își vede trecutul, prezentul și viitorul. O națiune fără istorie este un popor încă barbar, și vai de acel popor care și-a pierdut religia suvenirilor”³⁹, sau, printr-o altă voce: „istoria românească mai ales să ne fie cartea de căpetenie, să ne fie paladiul naționalității noastre”⁴⁰. Acest potențial al istoriei trebuia transpus și la nivelul disciplinei de învățământ.

Autorii de manuale sunt, în general, istorici consacrați. De la Aaron Florian și A. T. Laurian și până spre finalul secolului, la A. D. Xenopol, Gr. Tocilescu și N. Iorga, cei mai reprezentativi istorici se dedică și scrierii cărților școlare. Astfel, acest transfer de conținut și mai ales sens dinspre acumulările cantitative și calitative ale științei istoriei înspre ipostaza istoriei ca materie de învățământ devine mai facil realizabilă. De multe ori, o demarcație fermă între aceste două ipostaze ale istoriei nu există. Conținuturile manualelor împrumută temele predilecte ale istoriografiei. Specific pentru scrisul istoric românesc este angrenarea viitorului în prospecția istorică, fapt reflectat și la nivelul manualelor. Cum istoria este tărâmul pe care românii își regăsesc eferențele pierdute, trecutul devine temelia unui viitor ce se vrea a fi, evident, cât mai luminos. Viitorul capătă o rezonanță paseistă. Tot ceea ce a fost cândva poate să mai fie, aceasta este cheia formulei istoriografice pentru întregul secol al XIX-lea. Trecutul este

³⁷ N. Bocșan, *Ideea de națiune la românii din Transilvania și Banat (secolul al XIX-lea)*, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 1997, p. 165-166; Victor Neumann, *Tentația lui Homo Europaeus. Geneza ideilor moderne în Europa centrală și de sud-est*, ediția a II-a, București, Ed. All, 1997, p. 133-136; Iosif Wolf, *Herderianismul – componentă a ideologiei generației române de la 1848*, în *Marisia*, VIII, 1978, p. 146-156; Guy Hermet, *op. cit.*, p. 144-151.

³⁸ Nicoleta Sălcudean, *Ideea națională, ideea europeană*, în *Anuarul Institutului de cercetări socio-umane „Gheorghe Șincai”*, VII, Târgu-Mureș, 2004, p. 311.

³⁹ Cornelia Bodea, *1848 la români. O istorie în date și mărturii*, I, București, Ed. științifică și enciclopedică, 1982, p. 281-283 (una dintre reeditările mai recente ale „Prospectului” la „Magazin istoric pentru Dacia”, întocmit de A. T. Laurian și N. Bălcescu).

⁴⁰ Mihail Kogălniceanu, *Texte social-politice alese*, volum alcătuit de Dan Berindei (coordonator), Leonid Boicu, Nicolae Ciachir, Matei Ionescu și Dan Simionescu, București, Ed. Politică, 1967, p. 101.

imaginat ca un „tranzit”⁴¹ iar prezentul este pus în osculație cu acesta, ceea ce impune o strategie cu caracter retrodict în abordarea istorică. Dimensiunile trecutului și viitorului devin astfel strâns legate, excluzând din consensul lor prezentul nefericit și pe alocuri umilitor. Trecutul este capabil să definească viitorul, precum și viitorul își lasă amprenta asupra trecutului, remodelându-l. Această uniune se repercutează și asupra abordării istoriei: studiul trecutului irevocabil, necesită doar utilizarea intelectului, studiul viitorului implică angajarea voinței. Într-o asemenea situație, formularea lui Jules Verne, „cheia viitorului stă nu în ceea ce oamenii au făcut, ci în ceea ce își imaginează”, prin raportare la demersurile istoriografice ale spațiului românesc, ar trebui să se completeze astfel: „cheia viitorului stă nu în ceea ce oamenii au făcut, ci în ceea ce își imaginează că au făcut”.

Până la apariția marilor sinteze de istoria românilor din ultimele decade ale secolului al XIX-lea, manualele de istorie⁴² au avut un rol covârșitor, trebuind să suplinească și lipsa acestora, autorii fiind conștienți că „o istorie a patriei [...] nu se poate săvârși de cât cu trudă multă și vreme îndelungată”⁴³. Înainte de 1848 au apărut și primele manuale de istorie pentru gimnazii, cel al lui Aaron Florian, pentru Țara Românească (1839), respectiv cele ale lui Teodor Stamati (1841) și Ioan Albineț (1845), pentru Moldova. Deși manualele acestora tratează doar istoria principatului căruia i se adresează, autorii sunt preocupați, mai ales în părțile introductive, de a realiza și o imagine de ansamblu asupra întregului corp național. În general, doar anumite lecții, dar însuflețite de marea majoritate a profesorilor, se dedică unității românești⁴⁴, și mai puțin manualele în ansamblu. În același timp, deși într-o formulă puțin pretențioasă, transpare atenția autorilor pentru teorie și metodă didactică și pentru a formula obiectivele istoriei în școală. În acest sens, I. Albineț nota în precuvântarea manualului său despre istoria „moldo-românlor”: „[...] dacă istoria în general este pentru omenire atât de interesantă în rezultatele sale, cu atât mai vârtos trebuie să fie Istoria Patriei, un obiect vrednic de cunoscut pentru tot individul ce poartă un nume național și are un pământ [...] ne putem cunoaște cine sântem, cine am fost și cum trebuie să fim [...]”⁴⁵.

⁴¹ Simona Nicoară, *Națiunea modernă. Mituri, simboluri, ideologii*, Cluj-Napoca, Ed. Accent, 2002, p.107.

⁴² Din bibliografia mai nouă dedicată manualului de istorie, menționăm câteva titluri: Dan Berindei, *Manualele școlare la români*, în *România și Europa. Istorie, societate, cultură*, I, București, 1991, p. 55-62; Dinică Ciobotea, *Evoluția manualului de istorie în secolul al XIX-lea*, în *PDF* (Porțile de Fier), III, 2, 1998, p. 18-20; idem, Gabriel Croitoru, *Apariția și importanța manualului de istorie românesc în epoca modernă*, în *PDF*, III, 1, 1998, p. 10-13; Mirela-Luminița Murgescu, *L'enseignement de l'histoire dans les écoles roumaines (1831-1944)*, în *Histoire et nations en Europe Centrale et Orientale. XIXe-XXe siècles*, 86, 2001, p. 115-142; idem, „Fatherland” and „Nation” for Schoolchildren Textbooks and the Concept of Nationhood in Romanian Schools, în *Nation and National Ideology. Past, Present and Prospects*, București, 2002, p. 266-287.

⁴³ Florian Aaron, *Manual de Istoria Principatului României de la cele dintâi vremi istorice până în zilele de acum*, București, 1839, p. I.

⁴⁴ Gh. Pârnuță, *op. cit.*, p. 316.

⁴⁵ Ioan Albineț, *Manual de Istoria Principatului Moldovei*, Iași, 1845, p. I-III.

Un rol deosebit de important în dezvoltarea disciplinei istoriei l-a avut A. T. Laurian, pentru că, după cum remarcă Mihai Eminescu, „[...] lui i se datorește introducerea studiului istoriei naționale în școalele noastre”⁴⁶, referindu-se la faptul că pentru prima oară într-un manual de istorie, corpul național românesc era tratat în ansamblu. Unirea Principatelor a adus mai apoi, o categorică ameliorare cantitativă a manualului de istorie, o diversificare și o sporire calitativă⁴⁷. Mai deficitari la acest capitol se arată a fi ardelenii⁴⁸, în cazul cărora motivele politice amână apariția primului manual de istoria Transilvaniei în limba română până în 1864, atunci când Ioan V. Rusu scotea la Sibiu *Compendiu de istoria Transilvaniei cu distinctă privire la români*, urmat la scurtă vreme (1866) de ediția de la Blaj a lui Ioan Micu Moldovan, *Istoria Ardealului pentru școalele populare*.

Imperativele studiului istoriei sunt mai evidente ca niciodată. Pentru formarea omului social, patriot și cetățean⁴⁹, autorii sunt conștienți că epistemologia disciplinei trebuie schimbată din temelii. Conținuturile majore ale istoriei, cum ar fi tema strămoșilor, a continuității, a religiei, galeria eroilor neamului etc. se adaptează noilor cerințe, pentru a tranșa mai evident însemnele identității și ale alterității⁵⁰. Mai presus de toate stă motivația celui care se instruește și, implicit, motivația celui care instruește. Dacă în timpii anteriori istoria se învăța pentru înnobilarea inimii, înfrumusețarea sufletului, în ideea că nici un fel de lege nu stăpânește istoria, în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, după cum nota A. D. Xenopol la 1871, „[...] istoria începe să fie bazată pe alte principii. Libertatea omului este restrânsă. Se recunosc că există legi nestrămutate după care se împlinște soarta popoarelor [...] Este de cea mai mare necesitate a se îndrepta tocmai învățământul istoriei, pentru că cele mai multe din ideile generale conducătoare în viață se deduc tocmai din studiul ei [...] istoria este singurul mijloc de a deștepta în sufletul nostru iubirea cea sfântă de țară [...] istoria e un călăuză intelectual și un sprijin moral al cetățeanului. Astfel studiată, ea devine o putere practică, ea ajută formarea convingerilor puternice, care sunt rădăcinile opiniei publice adevărate”⁵¹. Acest eșafodaj ideatic vizând știința istoriei împreună cu macheta ei, disciplina de învățământ, nu le va fi fost cu siguranță străin nici lui I. Heliade-Rădulescu, A. T. Laurian, V. A. Urechia, Gr. Tocilescu sau N. Iorga, cei mai celebri (și, negreșit, cei mai influenți) autori de manuale ai celei de-a doua jumătăți a veacului al XIX-lea.

⁴⁶ Mihai Eminescu, *A. Tr. Laurian și Cezar Bolliac*, în *Timput*, VI, 45, 1881, p. 1.

⁴⁷ Maria Huminiuc-Teclean, *Istoria patriei în școala românească din anii domniei lui Al. I. Cuza*, în *Cercetări istorice*, II, 1971, p. 183-190.

⁴⁸ Paul V. Grigoriu, *Din trecutul învățământului de istorie românească*, în *Anale de Istorie*, 4, 1969, p. 135-142.

⁴⁹ M. L. Murgescu, *Între „bunul creștin” și „bravul român” [...]*, p. 88-89.

⁵⁰ Nu vom insista asupra temelor predilecte din manualele de istorie. În lucrarea sa (citată mai sus), Luminița Murgescu oferă o excelentă analiză a acestei problematice.

⁵¹ A. D. Xenopol, *Despre învățământul școlar în genere și îndeosebi despre cel al istoriei*, în *Xenopoliana*, III, 1-4, 1995, p. 176-181.

Concluzii

În spațiul românesc, istoria ca disciplină școlară urmărește coordonate precise, experimentate anterior în Europa. Instruirea poporului în cadrele instituționale ale național-civismului pornește de la ideea convertirii maselor la un catehism național, ce câștigă teren pe parcursul secolului al XIX-lea, chiar dacă în unele spații mai puțin accentuat ori mai întârziat. Fenomenul este recognoscibil și în Țările Române, unde treptat, conceptele moderne asupra funcției educației prin școală își fac simțită prezența. Dezideratul formării de cetățeni virtuoși, patrioți dezinteresați metamorfozează educația din ce în ce mai mult într-o problemă a statului. În acest sens, potențialul istoriei, domeniul ce a alimentat pretutindeni fundamentele naționale, este speculat la maxim. Istoricii care pregătesc scrierea istoriei naționale, adică cei care publică după 1840 studii, articole, sinteze, editează cronici și documente, reviste de istorie, dar care au adesea și preocupări multiple, în afara sferei istoriei (A. T. Laurian, B. P. Hașdeu, I. Micu Moldovan etc.), însă tot în direcția imprimată de fenomenul naționalismului, își asumă și așezarea disciplinei de învățământ pe aceleași coordonate, devenind și autori de manuale. Astfel, catehizarea în litera și spiritul naționalității prin intermediul materiei istoriei în școli își stabilește traseele ferme.

Recenzent: dr. hab. Gh. Postică
01.07.2007

HISTORY, IDEOLOGICAL MYTHOLOGY AND NATION-BUILDING IN THE POST-SOVIET REPUBLIC OF MOLDOVA*

*Virgiliu Bîrlădeanu,
Chişinău, Republica Moldova*

Abstract

Our study aims to reveal the main patterns of the historical mythology in the discourse of the authority that is involved in the processes of ideological nation-building in the Republic of Moldova. In this regard, methods of deconstruction and typologisation of the main contents of the patterns were applied, the analysis of the motives and tasks of the authors, and, finally, the functions of the mythological narrative about the past were examined. The objects of study are the historical narratives from the period of the Moldavian Soviet Socialist Republic, and, respectively, the Republic of Moldova.

* The study is elaborated in the frame of the international collective research project "New and Ambiguous Nation-building Processes in South-eastern Europe: Collective Identities in Bosnia-Herzegovina, Macedonia, Moldova and Montenegro in Comparison (1944–2005)", supported by the gratitude of Volkswagen-Stiftung in Germany and Austrian Science Fund FWF.

“Indeed, nation-ness is the most universally
legitimate value in the political life of our time.”
(Benedict Anderson, *Imagined communities*)

With the concept of “symbolical ethnicity”, Anthony D. Smith defines ethnos as “a group of people with a name, sharing the same myths about ancestors, having a common history and culture, being associated with a specific territory, of which the feeling of solidarity is characteristic.” In this case, he uses the notion of “complex of myths and symbols”, which includes the so-called “myth motor” – the constituent myth of the community, which refers to the special place of ethnos in history, its special religious and civilizational mission. According to Smith, the historical myth consists of several elements, such as narration about the nation’s origin, ancestors and genealogy, migrations, the Golden Age, and the decline and rebirth of a nation.

Based on the fact, that a contemporary ethnos traces its roots back to the pre-capitalist epoch, Smith considers historical myths as part of the “living tradition” of the nation, and cultural heritage, as relatively independent from the political state of affairs.

Contrary to Smith, who has some inclinations towards primordialism, the representatives of the constructivist school (Benedict Anderson, Ernest Gellner, Eric J. Hobsbawm and others), insist on the relatively recent origin of the contemporary nations and examine all the components of ethnicity, including the national symbols, traditions and historical myths, as the production of the industrial society and the absolutist state. The constructivists follow that the principle of Gellner that “nationalism produces nations, not vice-versa”. In this context, cultural heritage appears as a result of the conscious “modeling” of the national culture, the “invention of traditions” (Eric J. Hobsbawm), and the historical myths, together with the official narratives, are examined as political and ideological constructions, designed to manipulate the social conscience.

A crucial moment in the construction and modification of national communities is considered to be the struggle for the official interpretation of history: so, the gaining of independence and the following process of “nation-building” are accompanied by the appearance of new ethnic and historical myths that confirm the antiquity of the existence of the ethnos, the originality and the global importance of their contribution to the civilization’s development. Thus, representing the social and political construction, the historical myth itself is a means of building the social reality: the reappraisal of the political situation by the political leaders, the projects promotion for the future, and mobilization of their followers.

“The parade of the sovereignties” on the territory of the Soviet Union, which broke up in 1991, gave birth to at least fifteen new states, which have assimilated the political heritage of the dead empire in different ways. Besides prospects of collective liberty, the Republic of Moldova, at the dawn of its independence, has inherited from the USSR a number of problems and contradictions. The new state, which determined its *national categories* (Benedict Anderson), has faced the territorial and social heritage of the former empire, once created according to the theory of a *multinational communist state*. Stalin’s bolshevist program of the modernization of the empire implemented in the 1920s-1940s intended to transform the multinational empire into a state of nations. Every republic got a Communist party and a national government, and the titular nations of the republic received certain rights. The identification of the population, with the ethnic markers imposed by the Party and its grouping according to national categories, has guaranteed the formal legitimacy of the administrative divisions and the delineations of the newly-made cultural borders¹. However, the ideological orientations for the world revolution and the territorial expansion marked the configurations of the national project. In this sense, in 1924, on the territory of the Ukrainian Soviet Socialist Republic, the Moldavian Autonomous Soviet Socialist Republic was created, which, according to the project initiators, could “play the same role as the political and propagandist factor, as the Byelorussian Republic played for Poland, and the Karelian Republic for Finland. It would serve as an object for attracting the attention and sympathy of the Bessarabian population and would provide a better occasion to pretend about the reunion with the Zadniestrovie (Cross-Dniester) (i.e. Bessarabia)” (Скворцова 2001, p. 83-84).

The disruption of Soviet and Romanian negotiations incited the transfer of the Moldovan problem to the ideological level. The initiative group claimed: “There are not less than 500-800,000 Moldovans living on the left bank of the Dniester River, in the ex-Herson and Kamenets-Podolsk provinces, who lead their own specific national way of life and speak the Romanian dialect, Moldovan language; according to the Romanians’ claims, there are up to two million of these Moldovans”. Some other facts were mentioned in the statement from the Central Administrative and Territorial Commission on the “geographic demarcation of districts, populated by representatives of the Moldovan nationality”. This statement was

¹ Soviet “localization policy” has very soon revealed the source of the faction between the central authorities and the local party leaders. There have appeared accusations of treachery, and, as a result, there has been a purge of the Party and repressions among the ethnical minorities, which began with the deportations of the Cossacks, Koreans, Kurds, Finns, Poles and Germans from the strategically important near-boundary regions in the 1933 – 1936 years. The suspicions which the Bolsheviks had at this stage have been strengthened during the Second World War, when some nations have been accused of cooperation with the occupants. The deportation of populations and the state-controlled migration of the Russians to the new borders of the post-WWII empire had to assure the power of the center on the outlying districts (Баберовски, 2006).

formulated by the First Deputy Home Affairs People's Commissar of the Ukrainian Soviet Socialist Republic, Cherlyunchakevich, who opposed the idea of creating the Moldovan Autonomous Soviet Socialist Republic on the territory of the Ukrainian SSR. The total number of Moldovans living in Ukraine, as quoted by the censuses of the population from 1897 and 1920, is estimated at 177,700. According to the data of the population census from 1920, there were about 138,800 Moldovans living in the Odessa province; 18,500 in the Nikolaev province; 10,400 in the Donetsk province. A certain portion of the population lived in the Podolsk province. As shown in the statement, there were 114,800 (14,2%) Moldovans; 419,600 (69,2%) Ukrainians; and 72,100 (10,3%) Russians, living in the Transnistrian districts. Also, the statement included certain information referring to the evidence of data falsification of the Transnistrian nationalities' to overstate the number of Moldovans and their share in the total structure of the population, which was initiated by the Committee responsible for collecting the necessary ethnical and historical materials, including the soldiers and commanders of the Second Cavalry of G. I. Kotovski (Скворцова 2001, p. 88).

Despite this, the negative final statement was made at the meeting of the Ukrainian Constitutional Committee on 13 April 1924, regarding the "setting up of the Moldovan Republic or region, province, county or district". Taking into account the increased opposition to this project in the higher spheres of power, on 29 July 1924, at the Politburo of the Central Committee of the Russian Communist Party (Bolshevik), it was decided "to consider it necessary, primarily from political motives, to take into account the need for separating the Moldovan population into a special autonomous republic, as a part of the Ukrainian Soviet Socialist Republic".

In Odessa the Organizational Commission was created for decision-making and coordination of all the problems related to the creation of the republic. Its leader, the chief of the Department for foreign affairs of the Central Committee of the Ukrainian Communist Party, A. L. Grinstein, published, in August 1924, in the newspaper "Odessa News", one of the first articles to initiate the theory of two peoples and two languages – Romanian and Moldovan, based on the example of the ethnic and linguistic development of Russians and Ukrainians (Negru 2003, p. 11). Regarding the forms and methods of the activity of the organizational commission, on 20 August 1924, the decision of the province committee from Odessa eloquently waxes: "not to disseminate information on the Organizational Commission activity, as this work is strictly secret and officially doesn't exist ...the activity of the Organizational Commission is of an internal character and ... the demands must come from the lower-level rural inhabitants" (Скворцова 2001, p.91).

Imitation of the general democratic procedures and invention of the ethnic basis for the creation of the Moldovan Autonomous Soviet Socialist

Republic was a typical example of the Bolshevik revolutionary creative work. Later, on the “forefront of national-cultural building”, the leaders were divided in groups defending different points of view about the development of the Moldovan language and writing. With alternating success, the initiative passed from one party to the other. Stalin’s repressions equally concerned the adherents of the Romanization and Cyrillicization of Moldovan writing. Only in May 1938, did the Presidium of the Central Executive Committee of the Moldovan Autonomous Soviet Socialist Republic, with the decision “Concerning the transfer of the Moldovan writing from the Latin print to the Russian print”, finally legalize the use of Cyrillic characters for Moldovan writing.

The Molotov-Ribbentrop pact from 23 August 1939 served as a basis for the re-annexation of Bessarabia in June 1940, following the ultimatum of the Soviet government, which referred to “the secular unity of Bessarabia, populated mainly by Ukrainians, with the Ukrainian Soviet Republic” and “the fact of the forcible seizure of Bessarabia” from the Soviet Union². On 2 August 1940, the Seventh Session of the Supreme Council of the USSR passed the law about the creation of the Moldavian Soviet Socialist Republic. About 300,000 people left the territory for fear of repression. Simultaneously, the backflow of the emigration began, and as a result, more than 150,000 people passed from Romania to the territories occupied by the Soviet Union. In addition, about 80,000 ethnic Germans from Bessarabia and 30,000 from Northern Bukovina were evacuated, with the support of the German authorities.

The repressive system developed by the Soviet Union created the possibility to establish Stalin’s regime within a very short period, purging the remaining Bessarabian intelligentsia. The majority were those who studied in the Romanian schools, so they were “exposed to a deep influence of the bourgeois ideology, and, in most cases, were the Romanian bourgeois and in the nationalist parties”. This group was excluded from the society, purged and deported. The second group consisted of intellectuals, educated in the Old Russian schools. They “positively accepted the Soviet system and abided by it till the end”. The third group consisted of intellectuals, who, within the period of 1940–1941, “have accepted the Soviet system, but were repressed by the Romanians in the period of the Romanian-German occupation”. They were repatriated, but “it is necessary to pursue a safe policy and nominate only the most active and devoted to the Soviet power”. A separate group were the “Moldovan intellectuals”, assigned by the Soviet power to hold responsible positions: agronomists, doctors, directors of schools, and teachers. The most dangerous group for the Soviet power was the intelligentsia that received their

² *The telegram of the people’s commissar of foreign affairs of the USSR V.M.Molotov to the plenipotentiary of the USSR in the Kingdom of Rumania A.I.Lavrentiev*, June, 27th, 1940, the Archives of the Russian Ministry of Foreign Affairs, F.059. L.1. P.319. F.2194. LCh.89-90.

education in Romania, and the intelligentsia that was repatriated (Scurtu 2001, p. 259).

The new national project of the Soviet power in the Moldavian SSR, although it stated as its basic principle the condemnation of the “bourgeois nationalism” and the triumph of the “proletarian” one, inherited a series of contextual features from the old empire. The search for Slavonic origins in a historical and ethnical measurement, the extrusion of the boundary feature of the Pruto-Dniestrian space, in which elements of the “Slavonic and non-Slavonic” world had to intersect, become mythological constants of the new national project. The treatises on the history of the MSSR began to actively “establish” the national past in response to the “appeal of the Party and the government”. The best time for the beginning of the ethnogeny of the Moldavians were the vague (in terms of the written sources) Middle Ages that presented enough tactical gaps for the new ideological theory based on hackneyed mythological schemes.³ We will mention just a few of the incarnated archetypes: ... at the beginning, there wasn’t anything: “After the devastating invasion of the Huns in the last third of the fourth century the space between the rivers Dniester and Prut became almost entirely depopulated. There have been rare archeological findings relating in this territory related to the fifth century” (Царанов 1982, p. 32). Furthermore, according to the logic of the development of the cosmogonical scenario, the first subject who personified the founders-creators of the new paradigm appeared - “At the end of the fifth and beginning of the sixth centuries in the history of the lands between Dniester and the Carpathians, a new stage related to the mass migration of the Slavonians to South-eastern Europe began. They moved from Central and Eastern Europe, and, by the end of the sixth and beginning of the seventh centuries, by breaking the system of the defensive installations at the Northern border of the Byzantine Empire – the Danube, they headed for the South, populating all the territory of the Balkan Peninsula. In the regions between Dniester and Carpathians, the Slaves moved from the North to the South down the valleys of Siret, Prut and Dniester” (Царанов 1982, p. 32). This was followed by the fundamental action of overcoming/settling the chaos/space. “Unlike nomadic tribes who moved fast, the Slavonians moved slower because of their agricultural and sedentary nature. As a result, simultaneously with settlement, there was a process of land developing. During the sixth and seventh centuries, the Slaves settled a considerable part of the territory of the lands between Dniester and the Carpathians” (Царанов 1982, p. 32). The name of the founder had to give sense and legitimacy to the sources and the following events. It also had to give a personalization of the space in the surrounding world: “Gradually, the single whole body of the Slavs, who occupied the lands in Central and Eastern Europe, divided into

Eastern and Western Slaves. In the Old Russian chronicle “Повесть временных лет” (Narration of the temporal years), the settlement of the Eastern Slavonic tribes in Eastern Europe is written about. The tribes of the Tivertsy and Ulitchs were living in the extreme South-western territory of this settlement. [...] On the territory of the Moldavian SSR about 100 Eastern-Slavonic monuments, dating from the ninth to twelfth centuries, have been found” (Царанов 1982, p. 33). By the middle of the tenth century the Kievan Rus’ unified the Eastern-Slavonic tribes, including “the last arriving Tivertsy and Ulitchs”, “becoming a component part of the culture of the Eastern-Slavonic world”. Gradually, under ideological pressure, a transfer from the territory between Prut and Dniester, from the outskirts of the Roman world into the outskirts of the Slavonic one, occurs in the historical narrative. Thus, as a consequence of the movement of the Slaves in two streams, avoiding the Carpathian mountains, and partially settling in the emptied lands between Dniester and the Carpathians, in the west and in the south of the Carpathians, where the Romanized population was (the second participant to the creative act), and also as a result of “the long and intimate contact of the Romanized population and the Slavs, at the end of the ninth century, a new ethno cultural community was formed - the Vlachs. However, the brightest page of the innovations of this narrative is the episode of the Moldavian ethno-genesis. “The Vlach population, which settled on the eastern territory of the Carpathians during the twelfth to fourteenth centuries, formed the basis of the Moldavian population. By moving to the new and sparsely populated lands, the Vlachs found themselves in natural and political conditions, which were different to the places populated by the other branches of the Vlachs in the lands between the Carpathians and the Danube. These new conditions and the contact with the eastern Slavs led to the origin and the development of certain ethnic features differed from the rest of the Vlachs” (Царанов 1982, p. 34).

The reduction, in this discourse, of the complex ethnic processes to the ideological conjunctures led the space between Prut and Dniester to the role of a historical boundary between the Slavonic and the Roman worlds, and, effectively, reflected a certain part of the representations about the boundaries and the vector of the territorial expansion of the empire. Certainly, the Moldovans, “derived” from the double slavization of the Eastern Roman population - according to Stalin’s theory of nations, by the end of the nineteenth century, had to be ready for the formation of the “Moldavian bourgeois nation” (Царанов 1982, p. 217 – 220)⁴, and by 1940, had to be

⁴ According to this theory, it was considered, that the basic ethnical territory, in the limits of which the Moldavian bourgeois nation was formed, included the Bessarabian province, and also the territories of the left-bank of the Podniestrovie, which included a part of the provinces of Podolsk and Kherson. At the end of the XIXth – the At the At the beginning of the twentieth centuries on the given territory, the Moldavian bourgeois nation was formed, which has been in the picture in the national self-consciousness of the Moldavian people...

ready for the creation of the *Moldovan statehood* – «МОЛДАВСКАЯ ГОСУДАРСТВЕННОСТЬ» (Лазарев 1995). As a matter of fact, at that time, the identity of the Bessarabians did not include the conception of statehood. However, along with the formation of the Moldovan SSR, the identity of this territory received a more pronounced character. Although the Soviet proto-statehood did not allow real rights to be exercised, certain symbols, such as the State opera, the flag and the coat of arms, preserved the image of the Moldovan Republic as being part of the USSR in the political consciousness (Fruntașu 2002, p.218).

Myths and ideological conceptions of Soviet historiography were already formulated by the beginning of 1950s with the following postulates:

- the *myth of a special mission* for the Soviet Union (the Russian empire) and as its derivatives, myths of “peaceful annexation”, liberation, post-war restoration and modernization of new peripheries, in particular, in South-Eastern Europe;
- the ideological conception of Soviet patriotism, which initiated the myths of Soviet people’s friendship supported purely by friendly, centuries-old relations and collaboration with the “elder brothers”-the Russian people;
- the myth that Moldovan people are not Romanian ethnicity and, consequently, making Stalin’s ideological canons acceptable, inventing the stages of the creation of “the Moldovan bourgeois nation,” “the Moldovan socialist nation“ (Грекул 1955, Лазарев 1978, Мохов 1978) and the theory of the *Moldovan statehood* (Афтенюк 1971).

Historians, under the direct control of “competent authorities “, in search of the convenient scientific theory of the establishment of the Moldovan nation considered the vague Middle Ages or the period of the nineteenth century suitable for this. According to the most successful display of Marx’s and Lenin’s terminology applied to the historical narration about Bessarabia, common Romanian and Moldovan ancestors – *vlahi, volohi*, at an earlier than ethnogeny stage divided into two branches: one branch co-operated with the southern Slavs and the other- with the eastern Slavonians. In the post 1944 Moldovan national narration, in accordance with the official historic Soviet sources, Romania played the role of *the Other* – the foreign enemy and the conqueror. This dissent was consolidated in practice by the Soviet historiography, which referred to Romanian sources after 1812 as “foreign” sources, even when the question referred to the “non-defense period” when Bessarabia belonged to the developing Romanian state. The situation began to change in the 1990s as a result of the collapse of the communist system and the activation of the discussion regarding the national and civilizational affiliation of the population of the former Soviet republic. The reconstruction of the image of the national past at a

mass level actively occurred not only under the influence of political processes, but also under the influence of social practice.

In the second half of the 1980s, after the collapse of the USSR, the "dividing" function of history faced the necessary and inevitable task of the foundation ("restoration") of the new state's formations and, accordingly, of strengthening the sovereignty of the "new" authority. In the majority of the post-Soviet states, where the project of the creation of the nation was put into action, history was given the role of "the catalyst of the processes of the ethnic Renaissance" and the theoretical base for ideas of statehood. Apparently, the scale of the political projects directly influenced the scale of references to mythological components of mobilizing narrations.

In the Republic of Moldova, a new political class dissatisfied with the professional historians' contribution to the formation of the Moldovan nation, initiated a new development in a literary-political activity (Терешкович 2005). Most of the authors turned to the image of the territory of the Republic of Moldova as a sacral place of development for the Moldavian nation, in spite of the fact that the historical centers of medieval Moldova remained beyond the borders of the republic. However, the main resistance to the mythology lies in the fact that the precise identity of this area begins in 1812 - not from the moment they gained their rights and sovereignty but, on the contrary, from the moment that they lost them. The answer is as simple as can be: "Here is our Moldova" (Vasile Stati 2002, p.15; Stepaniuc 2006, p.19), turning the discussion from a historical to a literary-ideological level, beyond the dilemmas and conventions.

"The Moldovan ethnos, the notion that *Moldovans* are convincing evidence that the general origin – Roman, Slavic or German - did not prevent people from identifying themselves differently on the basis of language and ethnic criteria, leading them to form and approve separate independent state structures. And if they do not show the importance of territorial claims in the view of their general origin, they live and prosper in a friendly neighborhood." (Stepaniuc 2006, p.22)

The former president of Moldova, P. K. Lucinschi, liked to begin reflections about the identity of Moldovans and Moldovan statehood with the typological model of the sacral center: "Moldova has always been, as a well-known folk ballad says, a 'corner of paradise', a country with the most fertile soil. At different times foreign research has always mentioned that the local soil surpasses famous fields in Italy, Holland, and Belgium in the ability to provide rich harvests, and that it is as generous as the Nile's valley. Only sixteen other countries have such fertile soil. However, Moldova takes first place among them because it has the highest percentage of chernozem (black earth). The climate of Moldova is temperate-continental, the summers are really warm, autumn

is long and gentle, and winter is not very cold. Although there have been many exceptions during the last century, these advantages of our native land have remained thus far” (Лучинский 2006, p. 6.).

The myth of the *Malicious Conspiracy* is actively supported by zealous advocates of “the Moldavian state system and language” that saw a threat in the perspective of the union of the Republic of Moldova and Romania. It was their efforts that provoked the coolness of the diplomatic relations with this country. Thus, one can state with confidence that the use of the conflict between different political forces led to serious consequences in the Republic of Moldova. They vividly show the danger of using archetype constructions for the political struggle.

Political corruption, material hardships and a moral vacuum became the ingredients that encouraged eschatological expectations. That is why today the myth of the *Golden Age* (or “nostalgia for the lost paradise”) has as one of its main strategies, the escape of the mass consciousness from reality into the happy past or future. The myth of the *Golden Age* in Moldova reveals itself in three forms of nostalgia simultaneously: 1) nostalgia for communism when Moldova was “the garden” of the USSR; 2) nostalgia for the Great Medieval Moldova; 3) nostalgia for the period between the two world wars (“when the nation was united and the country was one whole”). The *Golden Age* myth of the power’s discourse of the past, dominated by political meanings, inaugurates the image of Moldova of Stefan the Great, „a dream of happiness in harmony, in universal order”, correlated, often, with images of the present „parent” „reincarnated” and rediscovered in the ambience of the sacred spaces to explain history⁵. Undoubtedly, the epoch of revolutionary romanticism, as well as the authoritarian rules, produced, a specific mythology that was paternalistic, and evoked legendary figures - even inventing them when necessary; and the political ideology carried out religious duties.

The myth of „the Golden age”, structuring the space as sacred in the center and malefic at the periphery, is reflected perfectly in the work of Victor Stepaniuc, *Istoria și stăruirea poporului moldovenes* (History and Statehood of Moldovan People), where history becomes again a repertoire of examples in the service of political projects. The dogmatized and ideologized history is grounded on „grand” figures, sometimes invented, that have the function of concealing the “inconvenient” ones from the collective memory. „The Year of Stefan the Great”, declared by presidential decree and the „Year of the Sixtieth Anniversary of the Liberation from the German and Fascist Occupation”, celebrated ostentatiously, eclipsed other national commemorations, which created, in fact, a repertoire of propagandistic preferences, deemed by the central directives as „political weapons of Moldovenism”. The second stage of the recognition of the

⁵ See the documentary: „Неизвестный Стефан” („Unknown Stephen the Great”), 2004, Telecompany „Mir”, (director: Natalia Anisimova, scenary: Constantin Stariș, Alexandru Burian).

governmental party's power refers to the symbolic legitimization, by evoking the images of the past, especially as historic/public monuments: *Capul de pod de la Șerpeni, Badea Mior*, etc. Although the motivation for these monuments is often being contested, the power sees them as symbols of the Republic of Moldova's identity, appealing to the community rituals of remembering the dead of the war, specific to the Christian-orthodox population, creating a model of civil religion. The rivalry of symbols and monopolization of the images extracted from the historical memory became the main arena of struggle for political legitimization. Therefore, in the Republic of Moldova the depth and the persistence of the historic discourse depends, often, on who is representing/exercising the power over it. In this context, we believe that the fabrication of historic myths, the invention of „new traditions” and of the „glorious past”, the demolition of the old monuments and building of the new ones, represent just the most „obvious” episodes of the rivalry over the past and therefore, over the future.

Conclusion

With the independence of the Republic of Moldova, as in the case of the communities with high potential for ideological mobilization, one of the deepest crises of new authorities was related with their legitimacy. Collected bit by bit, arguments and symbols of Moldovan statehood, ad-hoc, did not create a viable paradigm and, consequently, the most acceptable solution for the political class was the return to stereotypic models and methods, to habitual socio-political archetypes. Under these conditions, the nation-building project in Moldova gradually became the main ideology of the ruling party and the support and/or establishment of the national past, and traditions and symbols became the subject of the permanent concern for the political elite of the country. Politicians, who have also remembered the ideological usefulness of historical narration, became interested in the ideological world of letters and fulfilled themselves in this field.

The invention of the past in the Republic of Moldova has become a political occupation without scientific rules in which, depending on the motivation of ideologists, “potential directions of mass mobilization” have been discovered. Having turned the discursive theory to the literary-ideological level, without any critical examination, politicians have begun to create historical myths about the historical or “golden age of the nation”, trying to build a symbolic legitimacy for present-day Moldovan statehood.

Bibliography

Anderson, B. 1991, *Imagined communities: reflections on the origin and spread of nationalism*, Verso, New York, London.

Fruntașu, Iulian. 2002, *O istorie etnopolitică a Basarabiei 1812-2002*, Ed. Cartier, Chișinău.

Gelner, Ernest. 1983, *Nations and Nationalism*, Cornell University Press, Ithaca, New-York.

Hobsbawm, E. J. and Ranger, T. O. (eds.) 1985, *The Invention of tradition*, Cambridge University Press, Cambridge.

Negru, Elena. 2003, *Politică etnoculturală în R.A.S.S. Moldovenească (1924-1940)*, Ed. Prut Internațional, Chișinău.

Smith, Anthony D. 1998, *Nationalism and Modernism: A Critical Survey of Recent Theories of Nations and Nationalism*, Routledge, London New-York.

Stati, Vasile. 2002, *Istoria Moldovei*, Vivar-Editor, Chișinău.

Афтенюк, С. Я. 1971, *Ленинская национальная политика Коммунистической партии и образование советской государственности молдавского народа*, Изд. «Картя молдовеняскэ», Кишинев;

Баберовски, Йорг. 'Сталинизм и нация: Советский Союз как многонациональное государство, 1917-1953', *Ab Imperio. Исследования по новой имперской истории и национализму в постсоветском пространстве*, № 1, 2006, <http://abimperio.net/scgi-bin/aishow.pl?idlang=2&state=shown&idnumb=51>

Грекул, А. В. 1955, *Формирование и развитие молдавской социалистической нации*, Госиздат Молдавии, Кишинев.

Лазарев, А. 1995, *Молдавская советская государственность и бессарабский вопрос*, Изд. «Штиинца», Кишинев,

Лазарев, А. М. (ed.) 1978, *Формирование молдавской буржуазной нации*, Изд. Штиинца, Кишинев.

Лучинский, П. К. 2006, *Молдова и молдаване*, Изд. «Картеа Молдовей», Кишинев.

Мохов, А. К. 1978, *Очерки истории формирования молдавского народа*, Изд. «Картя молдовеняскэ», Кишинев.

Скворцова, А. Ю., Смирнова И. Г., Бомешко Б.Г., Лисовина А.П., Репида Л.Е., Шорников, П. М. 2001, *История Приднестровской Молдавской Республики*, Т. 2, ч. I, РИО ПГУ, Тирасполь.

Скурту, Иоанн. Алмаш, Думитру. 2001, *История Бессарабии (от истоков до 1998 года)*, издание 2-е, Культурное Общество «Оннисифор и Октавиан Гибу», Кишинев.

Спананок, Виктор, 2006, *Государственность молдавского народа. Исторические, политические и правовые аспекты*, „Тирография centrală”, Кишинев.

Терешкович, Павел. 'Конструируя прошлое: Исторические ресурсы современных государственных идеологий (Украина и Молдова)', *Перекрестки. Журнал исследований восточноевропейского пограничья*, № 1-2, 2005, стр. 5-20.

Царанов, В. И. (ред.). 1982, *История Молдавской ССР. С древнейших времён до наших дней*. Изд. «Штиинца», Кишинев.

Recenzent: mem. Coresp. AȘM Andrei Eșanu

01.07.2007

THE SOCIALIST STATE AND WORKERS' LEISURE IN COMMUNIST ROMANIA OF THE 1950s

*Adelina Oana Ștefan,
Bucharest, Romania*

Abstract

The article looks at the relationship between the socialist state and workers' leisure in 1950s Romania aiming to determine its content and its mechanisms of functioning. My research hypothesis was that socialist state policy concerning workers' leisure functioned similarly to welfare in a welfare state. The conclusion points out that in the socialist system welfare had mostly a propagandistically role, and it was rarely called with this term. Also, it has different features from the original model developed in the Western countries, being how Alec Nove put it connected mainly to the social services as housing, health care and, of course, leisure.

This paper looks at the relationship between the socialist state and workers' leisure in 1950s Romania aiming to determine its content and its mechanisms of functioning. My research hypothesis is that socialist state policy concerning workers' leisure functioned similarly to welfare in a welfare state. This generally accepted Western concept might look doubtful applied to a Soviet type society, but it could be argued that state support for leisure acts as a type of welfare that is derived from bureaucracy and from a "paternalist relationship". Some specialists called this type of welfare state "the bureaucratic state collectivism system of welfare"¹ considering that this was first shaped in the Soviet Union and after World War II was exported to the countries of Central and Eastern Europe. This hypothesis is based on Sheila Fitzpatrick's assumption that the socialist state was characterized by "the ubiquitous presence" of the state in the life of the ordinary people through the "formal distribution of goods", "the control over jobs system" and the "bureaucratic apparatus (the issuing and demanding an endless stream of documents and permits)."² I would add to this the control over "non-working time". I identified as main elements of welfare regarding leisure time: paid vacations, vacations organized by the Trade Unions, the structure of the working day, the policy of cultural enlightenment, and the attention given to sport. Defining leisure proves to be a difficult undertaking. The Oxford English Dictionary gives almost six definitions for leisure: "the state of having time at one's own disposal; time which one can spend as one pleases; free or unoccupied time"³. In relation with work leisure is "that which remains after work is completed"⁴. In addition to these, leisure is seen, as Adorno and Horkheimer put it, either "a prolongation of work"⁵ or, how Bertrand Russell sees it, as an imperceptible thing "which has to be filled with something."⁶ In *Histories of leisure*, Rudy Koshar suggests the idea that leisure could be seen also as "duration of opportunity" or as a time "which comes after."⁷ He concluded that the debates over leisure culture are so complex that one could not speak about a history of leisure, but about "histories" of this concept.⁸

¹ Bob Deacon, *The New Eastern Europe, and Social Policy, Past, Present and Future*, (London: Sage Publications. 1992).1.

² Sheila Fitzpatrick, *Everyday Stalinism, ordinary life in extraordinary times: Soviet Russia in the 1930s*, (Oxford: Oxford University Press, 1999), 3.

³ Rudy Koshar, *Histories of leisure*, (Oxford: Berg. 2002), 23.

⁴ Theodor B. Johannis Jr. and C. Neil Bull, *Sociology of Leisure*, (Sage Publications: London, 1971) 17.

⁵ Theodor Adorno, Max Horkheimer, *Dialectic of Enlightenment*, translated [from German] by John Cumming London: Verso, 1992, c1979.

⁶ Quoted in Rudy Koshar, *Histories of Leisure*, (Oxford: Berg, 2002).

⁷ Rudy Koshar, *Histories of Leisure*, (Oxford: Berg, 2002), 22.

⁸ *Ibid.*, 24

When looking at the concept of leisure in the communist societies we should define it as being the non-working time that the state aimed to manage. From the Marxist perspective leisure is the time that must be spent usefully. The theory which embodies the Marxist way of seeing leisure is significantly called “all-around development of personality.”⁹ This refers to the using of “free time” not as time for entertainment, but for self-improvement. For this research I will refer to leisure as being the time after work, the Sundays and the holidays

A question, which still requires answers, is: Why were workers the main targets of the policy of the communist state? The official propaganda stated that the social class, which has the responsibility for “building” communist society, was the working class. This did not include necessarily only workers, but all those who were state-earners. Workers were only the “liaison” between intellectuals and peasants. In Romanian historiography there are not studies which to discuss process of “building” the working class in Romania of 1950s, but there are some Western scholars which focus on this topic. One of them is Daniel Chirot who, in an article published in 1978 *Social Change in Romania*¹⁰, pointed out that the primary aim of the Communist party was the creation of a modern working class distributed throughout the country. This should have been the natural following of the industrialisation process, which, how Chirot put it, started in the 1950s-1960s.¹¹ According to Chirot, this “modern working class” had rural origins and was less educated than the “urban”¹² working class.¹³ The working class, to which I am referring in this paper, is a mixture between the workers of the inter-war period and these new comers of the 1950s-1960s. This is the social group, which was the target of most of the projects of the communist power in order to transform it in the “future political elite”.

The welfare state

The welfare state can be briefly defined as being a “collection of social services”¹⁴ that typifies a Western Post-War society and plays a major role in the management of ideology.¹⁵ This definition suitable for the “Western capitalist countries” could be easily adapted for the communist countries. In these regimes “the social services”, such as free

⁹ Hilmi Ibrahim, *Leisure and society*, (Wm C. Brown Publishers, 1991).

¹⁰ Daniel Chirot, *Social Change in Romania* “Social Forces”, vol. 57, no.2, December 1978, 473.

¹¹ *Ibid.*, 474.

¹² The working class of the period between the wars was mostly living in the periphery of Bucharest, having a semi-urban culture.

¹³ Daniel Chirot, *Social Change in Romania* in “Social Forces”, vol. 57, no.2, December 1978, 474.

¹⁴ Martin Hewitt, *Welfare, Ideology and Need: developing perspectives on the welfare state* (Harvester Wheatsheaf: Barnes and Noble Book,)1992, 15.

¹⁵ *Ibid.*, 16.

housing, the health care system and retirement services, are important tools in the process of the social legitimization of the Communist party. This leads Alec Nove to ask in a 1961 article: “Is the Soviet Union a welfare state?”¹⁶ He does not ignore the fact that a shortage of the consumer goods is what characterizes the Soviet society, but he adds that it is obvious that “the Soviet man in the street has seen noticeable improvement in his living conditions in the past decades.¹⁷” referring to the Soviet society in the 1960s. Alec Nove considers that not wage rates or consumer goods production are subjected to welfare, but the “public welfare” embodied in social services such as health, education, housing and so on.¹⁸ He also includes leisure, arguing that this had been subjected to welfare since the Stalinist period.

Because this article will look more at the so-called Eastern model of social welfare, I will point out the Marxist perspective on welfare. Marxists saw the implementation of welfare policy in the West after the First World War only as an attempt to prevent revolution. But they argued that these types of measures were able only to postpone and not to avoid the revolution. Their argument was that as long as the two factors, which caused the emergence of revolutions – that is class conflict and the accumulation of capital – were not abolished, the revolution was imminent.

In spite of this discourse after the First World War, Communists, Fascists and Liberals built their policies on the ideology of welfare. Moreover, the newly constructed state of the Soviet Union legitimized itself as the official and the single distributor of welfare. The main feature of this type of welfare was that it transformed the “citizen” into an individual completely subjected to the state and to the party. After 1945 the “Soviet system of welfare” started to be applied in the countries of South-Eastern Europe. In the Romanian case I identify that the main elements of welfare concerning workers’ leisure were paid vacations, holiday tickets offered through the trade unions and the so-called “cultural enlightenment” policy

Workers leisure before 1945: Mihai Ralea’ s program

The first official who initiated a program on workers leisure in Romania was Mihai Ralea, Minister of Work, who set up the program “Work and Fun” in 1938¹⁹. The aim of this program was “to teach” the

¹⁶ Alec Nove, *Is the Soviet Union welfare state?* In “Soviet Society a Book of Readings” (coord. Alex Inkeles, Kant Geiger), Houghton Mifflin Company, Boston, 1961, 500.

¹⁷ *Ibid.*, 500.

¹⁸ *Ibid.*, 502.

¹⁹ Stavri C. Cunescu, *Munca si Voie Buna. Memoriu prezentat Domnului Ministru al Muncii Mihai Ralea in Munca si Voie Buna* (coord. D.I. Suchianu), (*Work and fun: a letter toward the Minister of Work, Mihai Ralea*) (Bucharest: *Monitorul Oficial*, 1938), 32.

worker how to fill his non-working time in a useful way. An interest in workers' leisure was shown all during the inter-war period.

The Laws for "the Sunday rest" (1925) and for establishing the eight-hour working day (1928) were issued both as a consequence of the international laws²⁰, but also due to the development of the workers' movement in Romania, after 1920. These laws generated huge discussions about the way in which workers will be able to use this time "intelligently". The sharpest counter-argument against the "liberalization" of workers time was that this extra time would be used only as a time of drunkenness and laziness. In this context the idea of "organizing workers leisure" appeared, which was common almost for all European countries, but which was differently shaped in each of them.²¹

Mihai Ralea's program was a follow up of these initiatives, which had served as the basis for the leisure policy from the 1930s. The important points in Ralea's program were the provision of dormitories for the workers, the libraries and the workers' holiday resorts.²² The dormitories for the workers should have become "a center around which a new life for the workers should arise and an instrument in organizing the free time of the workers."²³ The dormitories were complete with libraries and sport centers where the workers would have the opportunity to spend their "non-working" time usefully. The program was very complex: in addition to the dormitories and the libraries, special attention was given to the holiday resorts²⁴ (*coloniile de vară*), to the development of workers' tourism and the provision of cultural activities, like theater performances and conferences.²⁵ Ralea's program was partially state-financed and, therefore, was applied mostly in the important factories. Because of this, one cannot speak about an organized program -at a national scale - toward workers' leisure in the inter-war period.

²⁰ The International Conference of Work from Washington in 1919 established the eight hours working day.

²¹ The Italian *Dopolavoro* and the German one. The Soviet pattern of leisure. In France paid vacations were introduced by the Popular Front in 1936 in Ellen Furlough, "Making mass vacations: Tourism and Consumer Culture in France 1930s to 1970s" in *Comparatives Studies in Society and History*, vol 40, no2, (April 1998,) 247.

²² Stavri C. Cunesco, *op. cit.*, 33.

²³ *Ibid.*, 34.

²⁴ *Ibid.*, 34.

²⁵ *Ibid.*, 32

Paid vacations

Paid vacations were introduced in Romania in 1928 in the same law that established the eight hours working day²⁶. After 1945 a strong policy towards workers leisure was initiated. The 64th-68th articles of the Working Code of 1950 stated that “all employed people are entitled to an annual paid vacation.”²⁷A decision of the Council of Ministers from January 1951 regulated the workers’ annual paid vacation at twelve working days, but only after they worked continuously eleven months²⁸. A supplementary rest holiday was accorded to the employees who were working in unsafe domains of up to twelve working days. ²⁹. These vacations were paid according to the following system: “the salary for twelve months is divided by twelve, ad a monthly average is resulting, which is divided by 25.5 and then multiplied by the days of vacation.”³⁰

The working day

The eight-hour working day was claimed by the communists to be one of the accomplishments of the regime of “popular democracy”. In reality this had been introduced in 1928 as a follow up of the international measures that had been taken for improving the workers living standards.³¹ After 1948³² the usual schedule of a working day for workers in a Romanian factory was 6 a.m.-14 p.m., 14 pm-22 p.m., 22p.m.-6 a.m. with a lunch break of half an hour at noon. In the night-work both men and women took part, although there were discussions about keeping women apart. ³³

For those who were working in unsafe domains was issued in 1953 a decision which established a working day of less then eight hours. ³⁴ The decision targeted those who were working in mining, in chemical industry and so on, underlying that these are categories to which the state needs to pay attention. “The Decision of the Council of Ministers for establishing the working day at less then eight hours for certain professional categories without lowering their earnings shows one more time the attention that the Party and the Government pay to the

²⁶ *Ibid*, .32.

²⁷ *Codul Muncii* (The Working Code), (The General Working Confederation, 1950), 24.

²⁸ The Decision of The Council of Ministers, 186/1951. 385.

²⁹ *Ibid*, 386.

³⁰ *Ibid*. 387.

³¹ Stavri Ionescu, *op. cit.*, 25.

³² On 11 June 1948 the private factories were nationalized, becoming the property of the socialist state.

³³ OSA, 3005/1961, 35.

³⁴ *Decizia consiliului de Ministri pentru stabilirea zilei de lucru de mai putin de opt ore* (The decision of the Council of Ministers for establishing the working day at less then eight-hour daily)in “Scanteia”, May 15, 1953, 1.

working people from our country.”³⁵ It is as a result of this policy, said the communist, the fact that the “new worker” spends his after-work time participating in cultural activities or doing sport. “Scântea Tineretului” newspaper used to present almost daily such examples of workers who learn to play piano or who enjoy math exercises: “After eight hours of work in the factory, one can see Marcela Szepp going to exercise the piano playing. She is very happy these days because she succeeds learning her first song: “Ciuleandra””.³⁶

The trade unions

In a socialist state the role of the Trade Unions changes from being the representatives of the workers into the transmission belt of the Communist party, as Lenin himself puts it. Trade unions had probably the most important role in the process of disseminating the official policy of the Communist Party into the factories. This role was underlined in a 1988 article published in *Scanteia*, the newspaper of the Romanian Communist Party, entitled *Free time, time of civilized and useful fun*: “In the activities for filling the free time of the workers the representatives of the UTM (Uniunea Tineretului Muncitor), and especially of the trade unions should be heavily involved. They should find time for sport, for trips and for all the activities in which people have fun. The role of the activist is to be in the midst of the people, of the people who work, but who also have fun.”³⁷

Organizing the free time of the workers should have become one of the priorities of the activists, the most important agents of Communist propaganda. And it seems that these instructions were taken seriously because many of my interviewees remember the Sunday trips made with the help of the trade unions representatives. G.L. and V.L. recall these trips with nostalgia “and our director who had a smaller car than ours, I don’t know very well ...and we were leaving eight-nine families...on Valea Prahovei. It was very cheap. We were leaving on Saturday afternoon and we were coming back on Sunday late in the evening.”³⁸

Another activity, which was organized by the trade unions, was the distribution of the free or cheap tickets for vacations. An important element of welfare, these should have been distributed to the workers as a reward for their hard work during the year. The R.P.R. Constitution of 1954 mentioned that all the employees have the right to be sent for free, once a year to a holiday resort.³⁹

³⁵ *Ibid*, 1.

³⁶ *Țesatoarea Marcela Szepp învață să cânte la pian (Marcela Szepp worker learns how to play piano)* în “Scântea Tineretului”, ianuarie 1950, 3.

³⁷ *Timpul Liber: timp al distracției utile și civilizate (Free time, time of the civilized and useful fun)* in “Scanteia”, 28 August 1988, 3.

³⁸ Geta and Vasile Linculescu, personal interview, June 2 2004.

³⁹ Open Society Archives, 2186/1962. 21.

The tickets were distributed by the CGM (The General Working Confederation), which sent these to the trade union of the each factory: “The CGM is the main institution responsible for the tickets’ distribution to the workers. According to the directives of CGM the available places are sent it to the Trade Unions and distributed by them⁴⁰. The main complain about the distribution of these tickets was that these were given especially to the party members or to the shock workers. “At their turn, the Unions are sending these tickets to factories, but only after they reserved for themselves a considerable number of free or cheap tickets.[...] When the tickets do reach the factory, those who received them are party members from that organization or the members of the artistic or the sportive teams.”⁴¹ In a holiday ticket were included the accommodation, the meal and the train ticket. Special trains were designated to transport the workers to the holiday resorts. The activists specially prepared these railroad cars with the portraits of the communist leaders, either Soviets or from the RPR, and with different slogans. On the carriages it was written: “reserved for the working people of the socialist state who are leaving for vacations”.⁴²

The holiday resorts were classified by a decision of the Council of Ministers from March 1951 as being of three types: a rest, health treatment and a mixed one⁴³. The same law defined the rest resorts, as places where there is a good climate for health care, surrounded by a beautiful landscape and with a good accommodation.⁴⁴ The treatment resorts were those which had therapeutically conditions and the necessary equipment to treat a certain disease.⁴⁵

Most of the workers preferred, in a natural way, the rest resorts, which had better conditions. According to the testimony of an engineer the most preferred resorts were ones on the seaside like Mamaia, Eforie and in the mountains, on Valea Prahovei. He speaks about the conditions from these holiday resorts: “In these resorts the employees take the meal into the canteens, which are very crowded and you must wait in line for quite long time. The food is oily with a lot of sauces. For those who are unmarried the accommodation is made in shared rooms and sometimes fights are occurring.[...] During their vacation the employed people are forced to attend different propaganda meetings or the libraries, where usually you could find only Soviet books.”⁴⁶ He adds that the only pleasant moments were when he could take a walk.⁴⁷

⁴⁰ Open Society Archives, 1028/1951. 46.

⁴¹ *Ibid.*, 50.

⁴² *Ibid.*, 51.

⁴³ The Decision of Council of Ministers, 295/1951, 421.

⁴⁴ *Ibid.*, 422.

⁴⁵ *Ibid.*, 422.

⁴⁶ OSA 2186/1962, 28.

⁴⁷ *Ibid.*, 28.

Other workers who were asked about the conditions in the holiday resorts gave opposite answers. Vasile and Geta Liculescu, workers with the Sematoarea factory in Bucharest, and both party members, who were strongly attached by the 1950s-1960s years, were happy about the conditions that they had it in the holidays resorts were they used to go periodically fifty years ago. “**Q:** And which were the conditions in the holiday’s resorts? **A:** Very good. You were very satisfied with the meal and with the accommodation that they were giving to you.”⁴⁸

The policy of “Cultural Enlightenment”

A significant part of the program for workers leisure was the policy of the “cultural enlightenment”. For this concept I am using Anne White’s definition, from a comparative study on the policy of the cultural enlightenment in USSR, Poland and Hungary. She argues that “cultural enlightenment is supposed to guide young people into officially accepted leisure pursuits”⁴⁹ with the aim of educating and supervising.

A 1951 decision of the Council of Ministers mentions the attention that theaters and the cultural institutions should give it to the education of the working class. These had the responsibility to organize theater shows with discussions, concerts and conferences in the factories⁵⁰. At their turn the CGM (The General Working Confederation) and the trade unions had to distribute free tickets for theater spectacles or to persuade the workers to involve themselves in different “cultural activities.”⁵¹

The role of the house of culture for the workers’ leisure was strongly pointed out in propaganda discourses of the 1950s. This “institution” should have become the center of the workers’ lives where they could gather and discuss on the future of the communism. This was the place where the artistic teams played different propaganda shows. From the testimony of the Vasile and Geta Liculescu we learn that on Sundays they were going into villages to perform cheap or even free shows for the working people: “**I.** We were playing ..it was a team like that.. an artistic brigade ..and it was a folk music or pop one. **R:** have you played also patriotic songs? **I:** ..patriotic songs, not so much!. You know, we were going in the area around Bucharest. A car from the sector come and took us when there were elections. I don’t compare it with today...it wasn’t so much propaganda..!!!. **R.** And when you were going? **I.** We were going on Sundays, we were leaving at 11 and we came back at 4 in the afternoon. **R:** And did you enjoy it? **I:** Yes, very much!”⁵².

⁴⁸ Vasile and Geta Liculescu, interview.

⁴⁹ Anne White, *De-Stalinization and the House of Culture. Declining state control over leisure in the URSS, Poland and Hungary 1953-1989*(London: Routledge, 1990), 3.

⁵⁰ Decision 204/1951 of the Council of Ministers, 368.

⁵¹ *Ibid.*, 368.

⁵² Vasile and Geta Liculescu, interview.

The poor conditions which were offered to them and the fact that their Sundays were sacrificed for propagandistically reasons seems to be forgotten or perhaps unimportant for some people who associate those times with their youths. At the same time, the lack of knowledge about their rights and their position of “weak citizens” made them grateful toward the state, which offered them safety. In these conditions, for these very poor and sometimes uneducated people the abuse of the state becomes a normal act.

The success of the cultural enlightenment policy that the Romanian communist state developed in the 1950s depended of the level of culture and education of the working people for whom it was designated. On the opposite side to the Liculescu family stands a miner-worker from Jiu-Valley, Ioan Drimus who tried to avoid becoming involved in the activities that the Communist party activists or the trade unions used to organize in the 1950s. “Q: I want to ask you about the condition for spending the free time. Did you have a cinema, a park, what did you used to do in your free time? A: There was a cinema, but the miner does not go to the cinema, he wants only to rest, when he does time. Sometimes we used to go to the picnics with a friend or two with the wives and we took a beer or two, something to eat. This was on Sundays when we were free, this was happening only once in a month, in the rest we had to work.”⁵³ An educated worker, Ioan Drimus⁵⁴ realised perhaps instinctively the coercive intention of the Communist party, which had to be accomplished inclusively through leisure.

Another component of the policy of “cultural enlightenment” was the building of “cultural parks” as places of relaxation for the workers. This was a part of a program of visual education, which included the erection of statues and memorials, which to legitimate the “new regime”. The new-constructed quarters in the periphery of Bucharest included in their centre such places. For example in Bucurestii Noi (New Bucharest) such a park occupies an important place in the geographical map of the area. Also one of my interviewee, Mandalena Marculescu remembers going on Sundays to the swimming pool. Going to the strand (swimming pool) is a custom that became familiar to the working class especially in the 1950s. In these places there were organised popular manifestations on May Day or in other important moments for the communist propaganda.⁵⁵

The attention that the socialist state paid to “cultural enlightenment” is also shown by the increased amount of money that was invested in “cultural activities.” According to a rapport of a Greek-Romanian doctor, which

⁵³Ioan Drimus, personal interview, July 27, 2003.

⁵⁴ Ioan Drimus, borne in 1927 in Sighetul Marmatiei (Maramures) graduated the high school and the technical school.

⁵⁵ *Programe artistice in parcurile din Capitala* [Artistic schedule in Bucharest' parks] in “*Munca*”, May 3, 1953.

followed the official statistics⁵⁶ in 1956 the total expenditures for cultural purposes, was 7.784.000.000 milliard ROL that in 1959 this amount increase to 11.900.000.000 milliards ROL. It must be mentioned that these are planned figures.

Budgetary allocation for health states social insurance and cultural purposes.

	Health	Out of which social welfare
1959	3.640.700.000	867.300.000
1958	3.344.300.000	746.900.000
1957	2.298.600.000	595.500.000
	State social insurance	
1959	2.700.000.000	
1958	2.754.000.000	
1957	2.540.000.000	
	Cultural purposes	
1959	11.900.000.000	
1958	11.290.000.000	
1957	10.767.000.000	
1956	7.784.000.000	

The source: The rapport of a Greek-Romanian doctor who left Romania, in Open Society Archives, Romanian Unit.

Date of observation: September 25, 1958.

The sport

Supporting the sport activities was an important feature of the policy of the communist state toward workers' leisure. In a propagandistically brochure "The Popular Competition of Sky" it was pointed out that "In our Socialist country sport has to become an important factor for the strengthening and for the rest of our youth. This [the sport] is the property of the working class, and that way the Soviet state puts all its means at the disposition of the workers."⁵⁷ The role of sport was to create healthy and responsible citizens. "Where sport is considered as a factor in the education of the masses, it serves its real purpose which is to educate youth in the spirit of work and of the party."⁵⁸ The authoritarian state likes the spirit of discipline that sport is able to develop. This is the reason that, the Communists, and not only them, transformed the sport in an important element of socialization and propaganda.

⁵⁶ Open Society Archives, 1180/1899, 56.

⁵⁷ *Competițiile populare de ski (The Popular Competition of Sky)*, (Bucharest: The Organization of the Popular Sport, 1949), 3.

⁵⁸ *Ibid.*, 4.

This paper intended to look at the relationship between the socialist state and workers' leisure in the 1950s. After 1945 a strong policy toward workers' leisure was implemented in Romania. Its main aims were to educate and to control. This policy looked very much like welfare, having the purpose to improve the educational level of the worker and to raise his living standards. In the socialist system welfare had mostly a propagandistic role, and it was rarely called with this term. Also had different features from the original model developed in the Western countries, being how Alec Nove put it connected to the social services as housing, health care, leisure and especially subjected to the social control.

Leisure was an important part of the Soviet welfare policy, being used to shape the "new Soviet man". This model was applied in all communist countries after 1945, including Romania. At the same time this model looks very similar with the Italian *Dopolavoro*, and the German *Strength through joy*, which makes us to consider that the Soviet type of leisure could be integrated to a larger system typical for the authoritarian states. The aim of this policy was not only⁵⁹ to make an improvement in the worker way of life, but to make him subjected to the state. The role of leisure was to strengthen the worker for the sake of production and in some cases even to prepare him in case the war occurs. During trips workers were encouraged to involve in different games which had the role to develop their physical abilities. In the *Tourism Almanac* from 1961 referring to the races organized during the ONT "Carpati" (National Office for Tourism) Sunday trips was mentioned that "To tell you a secret which even the workers do not know: these races do not have only an entertainment role but also a practical one, having the purpose to distribute the effort made by a single part of the body during the production process. [...] It might be said that the production process moved outdoor."⁶⁰

Despite of this propagandistic discourse a report of the International Organization for Work showed in 1961 that the number of hours which had to be worked for the daily basket increase in 1950 with two in comparison with 1938.⁶¹

Recenzzent: dr. Pavel Tereshkovic
01.07.2007

⁵⁹ How it happened in France in the inter war period when a strong policy toward workers' leisure was implemented, but implying a larger degree of voluntarism than in the totalitarian states (Nazi Germany, Fascist Italy and Soviet Union).

⁶⁰ *Cercul turistic in actiune (The Tourism Circle in Action)* in "The Tourism Almanac" 1961, ONT "Carpati" Publisher, 1961, 47.

⁶¹ OSA, 1203/1959, 45.

REVIEWS/ RECENZJE / RECENZII

Перекрёстки.

Журнал исследований восточноевропейского пограничья,
№ 1-2/2004, № 1-2/2005, № 3-4/2005; Минск, Республика Беларусь.

(Perekrestki. Jurnal issledovaniij vostočnoevropejskogo pograničja,
Nr. 1–2 / 2004, Nr. 1–2 / 2005, Nr. 3–4 / 2005; Minsk, Belarusi)

La sfârșitul anului 2005, și-a făcut apariția un nou număr al revistei *Перекрёстки*, editată de Centrul de Studii Avansate și Educație (CASE)¹, în cadrul programului «Социальные трансформации в Пограничье (Беларусь, Молдова, Украина)». Revista pe parcursul a doi ani, suscită interesul cercetătorilor prin articularea intelectuală a unei identități interstițiale într-un spațiu politic, social și cultural detașat de paradigma totalitar-imperială, dar rămasă dincolo de hotarele de Est ale Europei integrate. Ideea interstițiului între Est și Vest, expusă de autori pe paginile revistei drept replică reactualizării în spațiul post-sovietic a „marilor” narrative ideologice, intervine pentru a determina noi conceptualizări ale proceselor din acest spațiu marcate de valențe post-comuniste și post-coloniale.

Propunându-și publicarea studiilor interdisciplinare pe probleme sociale, culturale și politice, revista își fortifică discursul științific prin apelul consecvent la studiile consacrate, oferind cititorului traduceri, recenzii, sinteze, note de lectură pentru a-i oferi un sistem de coordonate sincronizat cu circuitul științific actual. Paginile revistei găzduiesc studii, interviuri, materialele seminarelor și meselor rotunde desfășurate în cadrul CASE, antrenând cercetători preocupați de studiul interferențelor și modelelor hibride a unui spațiu politic disociat de vectorii occidental și oriental.

Fără să întreprindem o analiză a problemelor abordate în fiecare articol în parte de autori, vom scoate în evidență conceptele reprezentative și unele puncte de vedere, demarând cu întrebarea ce ar apărea chiar de la începutul lecturii acestor volume. Este oare validă ipoteza interstițiului care cuprinde elemente de o natură atât de distinctă? Răspunsul la aceasta și multe alte întrebări le găsim prezentate pe paginile revistei. În prefața numărului 1–2/2004, Igori Bobkov și Pavel Tereșkovici aduc argumente în favoare conceptului interstițiului format de Belarusi, Moldova și Ucraina considerând, că împreună acestea constituie un spațiu de hotar dintre Uniunea Europeană și Federația Rusă. Astfel, reafirmând ideea privind construcția și deconstrucția „regionalismelor” - un proces permanent și dramatic în Europa determinat nu doar de sintezele culturale sau lingvistice,

¹CASE (Center for Advanced Studies and Education) a fost creat în 2003 cu suportul financiar a Fundației Carnegie (New-York), Comitetul American pentru Studii Internaționale și Centrul American de studii și cercetări.

ci și de corelația „centrelor de forță”, cercetătorii și-au canalizat studiile spre proiectele „terapeutice” menite să asigure integritatea entităților politice. Au constatat, însă, practici la limita democrației și autoritarismului, spiritului liberal și administrativ de comandă, tendințelor de globalizare și regionalizare, au consemnat mutații ale inventarului ideologic sovietic, care au generat pretinse strategii alternative modernizării prin revenirea la atributele socialismului sau la etosul „lumii a doua”. Incontestabil, aceste state dispun de entități istorice și identități politice proprii. Destrămarea imperiului sovietic, însă, le-a determinat aceiași traiectorie a evoluției politice dominate de trei procese; 1) transformarea sistemului socio-politic, 2) tentația fondării unei noi identități naționale ca atribut al statalității 3) integrarea în structurile transnaționale; cât și problemele comune cu care s-au confruntat aceste societăți: disensiuni în articularea noilor identități naționale, perpetuarea vechii „nomenklaturi” politice, reafirmările autoritarismului, o politică externă incoerentă și confuză.

Olja Gnatiuk, în articolul intitulat *Despărțirea de imperiu. Între Est și Vest*, (nr. 1-2/2005, p. 37-97) pune în discuție tezele conform cărora, Ucraina se află la hotarul dintre Vest și Est. Sintagma „între est și vest” vehiculată de discursul războiului rece, odată cu căderea comunismului a căpătat din nou notorietate. De această dată, ea este folosită pentru a desemna situația de frontieră a țării, problemele diferențelor regionale, lipsa unei identități naționale. „Multiple studii analitice, ca și odinioară, relevă că Ucraina este divizată în interior de o linie invizibilă de demarcație ce o străbate de-a lungul hotarului antebelic sovieto-polonez.” (nr. 1-2/2005, p. 48) Studiul realizând o trecere în revistă a discursului identitar ucrainean, consemnează monografiile politologului Mikola Rjabčjuk, *De la Malorosia spre Ucraina, Dilemele Faustului ucrainean, și Două Ucraine*, care au lansat discuții pe marginea problemei naturii creole a naționalismului ucrainean și segmentării în două părți a Ucrainei actuale: occidentală și orientală. Teza esențială a pledoariei lui Rjabčjuk este retardarea Ucrainei în materie de construcție a națiunii, fapt care a determinat formarea a două națiuni ucrainene distincte aflate la diferite etape de evoluție: 1) premodernă dominată de o identitate locală, și 2) modernă, pasibilă să înfrunte tentative de asimilare. Autorul atestă doar în partea de vest a Ucrainei elementele națiunii moderne, menționând la marginalizarea generală a culturii ucrainene, recurgând la similitudinile acesteia cu getto-ul sau diaspora. (nr. 1-2/2005, p. 50).

Originea și perceperea hotarelor, în opinia cercetătorului bielorus Oleg Brestkij (*Geografia Europei de Est. Spațiul de hotar*, nr. 1-2 /2005, p. 168-186) include nu numai suma elementelor din trecut, ci este un proiect îndreptat spre viitor. Hotarele politice adesea nu coincid cu cele culturale. În acest context, motivația interstițiului constă în ideea unui spațiu al reflecției, comunicării și interacțiunii, ce ar constitui și ar interpreta o nouă individualitate a regiunii.

Articolul *Constante ale culturii politice și evoluția conștiinței colective în perioada transformărilor post-sovietice din Republica Moldova*, semnat de Virgiliu Bîrlădeanu, expune reflecțiile autorului asupra mecanismelor mentalității colective ce au determinat reducerea dinamicilor reformatoare, condiționând eșecul integrării europene, iar în unele cazuri opțiuni în favoarea regimurilor autoritare. (nr. 1-2 /2004, p. 61-66) Problemele memoriei și identității în societățile post-sovietice reprezintă obiectele cercetării Ludmillei Cojocari cu scopul de a sesiza factorii de rezistență și mecanismele de metamorfozare ale acestora în raport cu interpretarea trecutului istoric de către discursul puterii. În acest spațiu, atât mișcările de renaștere națională, cât și guvernările totalitare au produs, toate în egală măsură, o mitologie specifică, evocând cu obstinație figuri legendare, inventându-le chiar la nevoie. În acest spațiu socio-cultural autoarea a constatat o competiție a memoriilor colective, astfel, istoria devenind un repertoriu de simboluri la îndemâna unor programe politice. Figuri istorice distinse și mărețe ale neamului românesc - Ștefan cel Mare, Dimitrie Cantemir, Alexei Mateevici etc. – au fost selectate de guvernare din trecutul neamului românesc pentru a ancora proiectele istorice în tradiția istorică. Așa-numitele „recuperări” ale tradițiilor naționale și „readuceri” în memorie a figurilor istorice constituie mai degrabă un program ideologic, valoarea lor fiind cea de prefigurare și de simbol; un simbolism militant, deși uneori anacronic. Fenomenul de „inventare” a noilor tradiții și renaștere a „trecutului glorios”, demolarea vechilor monumente și înălțarea monumentelor noi – reprezintă doar cele mai „evidente” segmente ale procesului de identificare a societății în contextul noilor schimbări. (nr. 3-4 /2005, p. 28-34)

Studiile publicate în revistă se bazează pe o documentație vastă, atât în ceea ce privește izvoarele folosite cât și lucrările de specialitate consultate, atât în limba rusă cât și în engleză, franceză sau germană.

Coerența volumelor a fost asigurată de un *colegiul de redacție* din care fac parte: Vladimir Dunaev (Minsk, Republica Belarusi); Svetlana Naumova (Minsk, Republica Belarusi); Pavel Tereșcovici (Minsk, Republica Belarusi); Ludmila Cojocari (Chișinău, Republica Moldova); Tatiana Jurjenko (Haricov, Ucraina); Valentin Acudovici, redactor (Minsk, Republica Belarus) și Igori Bobkov, redactor șef (Minsk, Republica Belarusi), și un *consiliul științific* compus din: Anatolii Mihailov (Republica Belarusi); Virgiliu Bîrlădeanu, (Republica Moldova); Natalka Černyš (Ucraina); Dmitrii Karev, (Republica Belarusi); Iaroslav Grițak, (Ucraina); Dimitru Moldovan, (Republica Moldova).

Virgiliu Bîrlădeanu

Vladimir Beșleagă, *Cruci răsturnate de regim. Mănăstirea Răciula, 1959*, Ed. Prut Internațional, Chișinău, 2006.

Recent, la Editura Prut Internațional a apărut cartea "Cruci răsturnate de regim. Mănăstirea Răciula. 1959" de scriitorul și publicistul Vladimir Beșleagă. Lucrarea face parte din colecția "Clio", al cărei coordonator este Ion Negrei, care semnează și prefața cărții. Cartea are 325 de pagini și poate fi cumpărată la orice librărie Pro-Noi din Chișinău. Drept suport de bază al lucrării au servit documentele și materialele din Arhiva Națională a Republicii Moldova, Arhiva Organizațiilor Social-Politice din Republica Moldova, Corespondența împuternicitului Moscovei la Chișinău cu superiorii săi, culegerea de documente alcătuită de fostul șef al Serviciului de Informații și Securitate, Valeriu Pasat, cât și memoriile ale martorilor oculari evenimentelor.

Vladimir Beșleagă este născut la 25 iulie 1931, în satul Mălăești, raionul Grigoriopol. A absolvit Facultatea de Filologie a Universității de Stat din Moldova (1955). Semnează o serie de articole și materiale despre rezistența antitotalitară și antisovietică. Deputat în Parlamentul Republicii Moldova între anii 1990-1993. Redactor la revistă de istorie și cultură "Destin Românesc" (1994-2004). Laureat al Premiului de Stat 1978, lucrător emerit al culturii.

Lucrarea este alcătuită din două părți: Primul capitol intitulat "Bisericile și Mănăstirile sub regimul totalitar comunist în R.S.S.M. 1950-1960" divizat în patru subcapitole, și capitolul doi "Mănăstirea Răciula. 1959" însoțit de șapte subcapitole, epilog, anexa de documente și fotografii, și un sumar în engleză și rusă. Cronologic lucrarea cuprinde anii postbelici 1950-1960, zece ani de ofensivă masivă a statului sovietic împotriva religiei și a bisericii.

Primul capitol al cărții constituie o prezentare, în bază de documente de arhivă dar și a mărturiilor participanților la evenimente a procedeelelor și metodelor aplicate de mașina bolșevică de opresiune în scopul dezrădăcinării totale a credinței, de lichidare a locașurilor sfinte și a clerului, de marginalizare a credinței. Din primele pagini autorul afirmă că una din odioasele crime comise de regimul ruso-sovietic a constituit-o ofensiva, prin toate mijloacele disponibile asupra credinței strămoșești, credincioșilor, clerului, care a dus la închiderea și dărâmarea a sute și sute de biserici. În acest capitol autorul realizează și o periodizare justificată prin gradul de presiune efectuat de regim asupra credinței.

Astfel, prima perioadă:

1. Anii 1944-1956 când ofensiva oficialităților este permanentă și metodică
2. cea de-a doua perioada-anii 1957-1958 - când se înregistrează o relativă "renaștere" a Bisericii
3. A treia perioadă, în viziunea autorului, o constituie anul 1959 - care a marcat închiderea în masă și distrugerea barbară a sfințelor lăcașe.

Titlurile incluse în primul capitol caracterizează politica statului sovietic față de religie și biserică. În subcapitolul intitulat sugestiv "Patriarhul rus Aleksie la Chișinău", autorul relatează despre colaborarea autorităților de stat comuniste cu cele bisericești, chiar în pofida decretului leninist despre separarea bisericii de stat și a școlii de biserică, colaborare realizată cu bună știință de cauză de ambele părți, în detrimentul religiei, credinței și a credincioșilor. Astfel, statul aservește Biserica, iar în funcții religioase sunt numiți agenți securiști.

Două cazuri, două biografii: cea a preotului Ciumaș și cea a arhimandritului Varlaam (Misail Chirița) constituie următoarea idee expusă de autor-despre intimidarea și persecutarea clerului basarabean, extrase două nume din sutele de martiri ai neamului.

În titlul Mănăstirile Basarabiei luptă pentru a supraviețui, autorul motivează ura regimului sovietic de ocupație față de mănăstiri prin faptul că ele se prezentau ca puternice focare de rezistență a limbii și conștiinței naționale românești împotriva politicii de deznaționalizare și rusificare. În pofida marilor dificultăți în anii de după război și a presiunilor din partea organelor de partid, administrative și economice - impozite distrugătoare, confiscarea de terenuri agricole, controale și chiar razii nocturne, clevetiri dintre cele mai nerușinate la adresa modului de viață monahal -, aceste așezăminte reușeau să supraviețuiască. Regimul comunist totalitar lichidează mănăstirile una după alta. Autorul ne pune la dispoziție istoricul document din 5 iunie 1959 despre închiderea în masă a mănăstirilor de pe teritoriul RSSM. Datele și faptele expuse și comentate de autor sunt însoțite de valoroase documente de arhivă din fondul 3046 al A.N.R.M., fond 51 A.O.S.P.R.M..

În capitolul II al cărții intitulat: Mănăstirea Răciula 1959" autorul reproduce zi cu zi evenimentele din vara anului 1959 - numite și "Rebeliunea sau Răscoala de la Răciula"- evenimentul desfășurat în zilele de 22 iunie-2 iulie 1959. Titlurile sugestive incluse în cel de-al doilea capitol "...Că la vară-i răzmeriță!", "23 iunie 1959", "24 iunie 1959", "28 iunie 1959. Jaloba credincioșilor către Hrușciov", "29-30 iunie. În așteptarea răspunsului de la Moscova", "Concentrarea forțelor de represiune la Răciula", "1 iulie, Seara. Confruntarea finală" reprezintă evenimentele tragice, calvarul petrecut în vara anului 1959. Vladimir Beșleagă afirmă că locuitorii din s. Răciula, raionul Călărași și-au apărât mănăstirea și biserica timp de 10 zile. Rezistența anticomunistă a fost înăbușită cu violență. Au fost arestați starețul mănăstirii și opt bărbați, locuitori ai satului Răciula, învinuiți de organizarea actelor de rezistență. Toți au fost judecați și condamnați la diferite termene privațiune de libertate. Deși a purtat un caracter spontan, menționează autorul, rebeliunea de la mănăstirea Răciula a constituit o manifestare de rezistență antitotalitară, antisovietică de cea mai mare amploare la care au participat aproximativ patru mii persoane. Este un simbol al rezistenței creștinilor pe teritoriul Basarabiei.